

Římský kult boha Mithry

Atlas lokalit a katalog nálezů I

Aleš Chalupa

MASARYKOVA
UNIVERZITA

#527

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPISY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

Římský kult boha Mithry

Atlas lokalit a katalog nálezů I

Aleš Chalupa

MASARYKOVA
UNIVERZITA

BRNO 2023

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Chalupa, Aleš, 1973-

Římský kult boha Mithry : atlas lokalit a katalog nálezů I / Aleš Chalupa. – Vydání první, elektronické. – Brno : Masarykova univerzita, 2023. – 1 online zdroj. – (Opera Facultatis philosophicae Universitatis Masarykianae = Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, ISSN 2787-9291 ; 527)

Anglické resumé

Obsahuje bibliografii a bibliografické odkazy

ISBN 978-80-280-0276-3 (online ; pdf)

* 255.83 * 255.83-5 * 255 * 902.2 * 902:904 * (37) * (4) * (5-15) * (6) * (084.4) * (083.82)

– Mithra (bůh)

– mithraismus – starověký Řím

– náboženský kult – starověký Řím

– antická náboženství – starověký Řím

– archeologické lokality – Evropa

– archeologické lokality – Blízký východ

– archeologické lokality – Afrika

– archeologické nálezy – Evropa

– archeologické nálezy – Blízký východ

– archeologické nálezy – Afrika

– atlasy

– katalogy

25 - Náboženství, mytologie, kultury [5]

Publikace vznikla v rámci řešení projektu Grantové agentury ČR „Náboženství na sítích antického Středomoří: Role primárních a sekundárních center při šíření náboženských inovací“ (GA18-07487S). Její vydání bylo podpořeno Filozofickou fakultou Masarykovy univerzity a Ústavem religionistiky FF MU.

Recenzenti: PhDr. Jan Jílek, Ph.D. (Masarykova univerzita)

PhDr. Pavel Titz, Ph.D. (Národní muzeum)

Autorem všech map v tomto svazku je Adam Mertel, kterému patří velký dík za jejich pečlivou a trpělivou přípravu.

© 2023 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-280-0276-3

ISBN 978-80-280-0275-6 (brožováno)

ISSN 1211-3034 (print)

ISSN 2787-9291 (online)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0276-2023>

1 PŘEDMLUVA A ÚVODNÍ INFORMACE K PRVNÍMU SVAZKU	7
1.1 Struktura jednotlivých vstupů a poznámky k metodologii	7
1.2 Geografický rozsah prvního svazku.....	10
1.2.1 Aegyptus, Asia Minor, Iudaea, Syria et regiones extra Imperium Romanum	10
1.2.2 Africa (Creta et Cyrenaica, Africa Proconsularis, Mauretania Caesariensis et Mauretania Tingitana).....	10
1.2.3 Roma (Řím).....	12
1.2.4 Ostia	12
1.2.5 Italia (Regiones I–VIII), Sicilia, Sardinia et Corsica	13
1.2.6 Gallia Cisalpina et Alpes (Regio IX–XI, Alpes Maritimae, Alpes Poeninae et Alpes Cottiae).....	13
1.2.7 Hispaniae (Baetica, Hispania Tarraconensis et Lusitania)	13
1.2.8 Britannia	14
1.2.9 Galliae (Aquitania, Belgica, Gallia Lugdunensis et Gallia Narbonensis).....	14
1.3 Technické poznámky a poděkování.....	15
2 ASIA MINOR, SYRIA, IUDAEA, AEGYPTUS ET REGIONES EXTRA IMPERIUM ROMANUM	17
2.1 Aegyptus.....	24
2.1.1 Monumenty z Egypta, ale bez známých nálezových okolností	26
2.2 Asia	26
2.3 Cilicia	27
2.4 Galatia et Cappadocia	28
2.4.1 Monumenty z provincie Galatia et Cappadocia, ale bez známých nálezových okolností.....	30
2.5 Iudaea.....	31
2.6 Lycia et Pamphylia.....	32
2.7 Syria.....	32
2.7.1 Monumenty pocházející z provincie Syria, ale bez známých nálezových okolností	40
2.8 Regiones extra Imperium Romanum	41
2.8.1 Monumenty z regiones extra imperium Romanum, ale bez známých nálezových okolností	42
3 AFRICA (AFRICA PROCONSULARIS, CRETA ET CYRENAICA, MAURETANIA CAESARIENSIS ET MAURETANIA TINGITANA)	43
3.1 Africa Proconsularis (et Numidia).....	50
3.2 Creta et Cyrenaica	58
3.3 Mauretania Caesariensis	59
3.4 Mauretania Tingitana.....	61
4 ROMA (ŘÍM)	63
4.1 Římská mithraea a nálezy s nimi spojované	77
4.2 Individuální nálezy se známými nálezovými okolnostmi (v bádání nepřřazené k žádnému mithraeu)	115
4.3 Monumenty s neznámými nálezovými okolnostmi (pravděpodobně z Říma nebo v Římě přechovávané).....	120
5 OSTIA	155
5.1 Ostijská mithraea a nálezy s nimi spojované	160
5.2 Individuální nálezy nebo monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi	192

6 ITALIA (REGIONES I–VIII), SICILIA, SARDINIA ET CORSICA	199
6.1 Latium et Campania (Regio I).....	211
6.2 Apulia et Calabria (Regio II)	228
6.3 Bruttium et Lucania (Regio III)	229
6.4 Samnium (Regio IV).....	230
6.5 Picenum (Regio V)	232
6.6 Umbria et ager Gallicus (Regio VI)	233
6.7 Etruria (Regio VII)	240
6.7.1 Monumenty nalezené v Etrurii, ale bez známých nálezových okolností.....	250
6.8 Aemilia (Regio VIII)	252
6.9 Sicilia	255
6.10 Sardinia et Corsica.....	257
6.11 Malta	258
6.12 Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi, ale patrně pocházející z Itálie	259
7 GALLIA CISALPINA ET ALPES (REGIONES IX–XI, ALPES COTTIAE, ALPES MARITIMAE ET ALPES POENINAE)	263
7.1 Liguria (Regio IX).....	269
7.2 Venetia et Histria (Regio X).....	269
7.3 Transpadana (Regio XI).....	285
7.4 Alpes Poeninae	291
8 HISPANIAE (BAETICA, HISPANIA TARRACONENSIS ET LUSITANIA)	293
8.1 Baetica	299
8.2 Hispania Tarraconensis.....	304
8.3 Lusitania.....	315
9 BRITANNIA	327
9.1 Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi.....	348
10 GALLIAE (AQUITANIA, BELGICA, GALLIA LUGDUNENSIS ET GALLIA NARBONENSIS)	349
10.1 Aquitania	357
10.2 Belgica	361
10.3 Gallia Lugdunensis	369
10.4 Gallia Narbonensis.....	377
10.5 Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi.....	384
Summary	387
Bibliografie	391
Seznam použitých zkratk	427
Seznam map	433
Seznam epigrafických značek a konvencí	434
Konkordance mezi CIMRM a Atlasem	435

1 PŘEDMLUVA A ÚVODNÍ INFORMACE K PRVNÍMU SVAZKU

Od vydání posledního souborného korpusu všech mithraistických nálezů archeologické a epigrafické povahy Maartenem J. Vermaserenem uplynulo již více jak šedesát let.¹ Toto dodnes nepostradatelné dílo se nicméně vyznačuje některými nedostatky koncepčního rázu, které činí jeho použitelnost v určitých ohledech problematickou. Vermaserenův korpus z velké části navazuje na druhý svazek Cumontových *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*² a přejímá Cumontovu koncepci mithraismu jako kontinuálního pokračování autentické perské náboženské tradice na území Římské říše. Zahrnuje tak rovněž nálezy, které chronologicky předcházejí dobu ustavení římského císařství³ a pocházejí z oblastí mimo geografické hranice Římské říše. Vermaseren rovněž mezi mithraistické monumenty rutinně zařazuje doklady uctívání Slunce, a to bez důkladnějšího prozkoumání jejich spojitosti s Mithrovým kultem, což je z dnešního pohledu neudržitelná praxe.

Tato publikace si klade dva základní cíle. Zaprvé, poskytnout aktualizovaný seznam lokalit, ve kterých lze doložit přítomnost římského kultu boha Mithry, spolu se stručným přehledem jednotlivých nálezů archeologické a epigrafické povahy, zahrnující také nálezy učiněné v době následující po vydání Vermaserenova korpusu.⁴ Zadruhé, provést kritické vyhodnocení jednotlivých položek Vermaserenova korpusu s ohledem na jejich relevanci pro studium římského kultu boha Mithry a navrhnout vyřazení všech nerelevantních nebo chybně uvedených monumentů. Ambicí této práce je tedy Vermaserenův korpus doplnit a očistit od chybných vstupů, nikoli jej nahradit. V tomto smyslu se jedná o pouhá *prolegomena* k tomuto tolik potřebnému a žádoucímu počínu. Sestavení nového a aktualizovaného korpusu mithraistických nálezů však v současné době pro svou finanční a časovou náročnost dalece přesahuje možnosti individuálního badatelského projektu.

1.1 Struktura jednotlivých vstupů a poznámky k metodologii

Jednotlivé kapitoly uvádějí soupis lokalit a nálezů pro jednotlivé provincie Římské říše. Lokality v úvodních tabulkách ke každé kapitole jsou uvedeny v prvním sloupci a řazeny v abecedním pořadí, které zohledňuje moderní název místa, ze kterého daný mithraistický nálezy pochází. Pokud má daná lokalita české jméno, je uvedeno za tímto jménem v závorkách, např. London (Londýn). Ve druhém sloupci tabulky je uveden antický název dané lokality, jeli její místní jméno známé. Pokud není, je políčko ponecháno prázdné. Alternativní názvy

1) Vermaseren 1956–1960.

2) Cumont 1896.

3) Tato monografie vychází z důkladné rešerše nejstarších pozůstatků římského kultu boha Mithry, které pocházejí z období let 75–125 n. l. Všechny nálezy, které tomuto období předcházejí, jsou pokládány za problematické a přímo se netýkající kultu boha Mithry v té podobě, v jaké je později znám z nálezů na území Římské říše. Podrobněji ke zdůvodnění tohoto kritéria a představení nejstarších nálezů viz Chalupa 2016.

4) Jediným zásadnějším pokusem o aktualizaci seznamu mithraistických nálezů je monografie Manfreda Clausse *Cultores Mithrae* (1992), primárně zaměřená na analýzu sociální struktury doložených členů mithraistických komunit. Tato publikace uvádí rovněž stručný, ale užitečný soupis lokalit a nálezů řazený podle jednotlivých provincií Římské říše. I od vydání tohoto díla již ale uplynulo třicet let a neobsahuje proto informace o nejnovějších nálezech.

jak moderních, tak antických toponym jsou odděleny pomocí lomítka (např. Asturica Augusta/Asturica). Pokud je v případě současné lokality třeba jejího bližšího určení odkazem na některé z větších měst, v jehož blízkosti se nachází, jsou odděleny čárkou (např. Benifayó, Valencia; tj. Benifayó, poblíž Valencie). V případě neznámé antické lokality, která se nacházela v blízkosti některého ze známých osídlení z doby římské, je toto známé místo uvedeno pomocí latinské předložky *apud*. Přiřazení jednotlivých lokalit k římským provinciím reflektuje (není-li uvedeno jinak) územní dělení Římské říše k roku 117 n. l. Třetí sloupec tabulky pak uvádí zkratku moderního státu, na jehož území se daná lokalita v současnosti nachází. Čtvrtý sloupec obsahuje stručný soupis jednotlivých mithraistických monumentů s odkazem na zdroj, který umožňuje dohledání základních informací o tomto nález (např. v podobě odkazu na *CIMRM*, některý z epigrafických korpusů či databází nebo jinou publikaci, která daný monument představuje). V případě, že lze některé monumenty přiřadit ke konkrétnímu mithraeu, jsou v daném sloupci uvedeny v samostatném okénku nebo okénkách, na základě vyhodnocení jejich mithraistického charakteru. Pátý sloupec se pomocí čtyřstupňové škály pokouší o klasifikaci relevance jednotlivých monumentů pro studium římského kultu boha Mithry. Tmavě zelené pole označuje monumenty s potvrzeným mithraistickým charakterem, tedy takové monumenty, které jsou jasně zasvěcené Mithrovi nebo jsou svou povahou typicky mithraistické (např. tauroktonie) nebo byly objeveny v kontextu, který je prokazatelně mithraistický (tedy v archeologicky prozkoumaném a spolehlivě identifikovaném mithraeu). Světle zelené pole označuje monumenty, které jsou s velkou mírou pravděpodobnosti mithraistické, jejich mithraistický charakter ale není zcela nesporně prokázán. Oranžovým polem jsou označeny nálezy, jejich mithraistický charakter je možný, ale sporný, a jako takové by měly být v jakékoli interpretaci Mithrova kultu užívány pouze s velkou opatrností. Tmavě červeným polem jsou potom označeny ty nálezy, jejich mithraistický status je velmi pochybný nebo v důsledku pozdějšího výzkumu dokonce vyloučený. Každá kapitola rovněž obsahuje mapu s vyznačením jednotlivých lokalit, ze kterých byl hlášen nález předmětů mithraistické povahy, přičemž barevné označení lokality odpovídá škále užitě ke klasifikaci mithraistického charakteru jednotlivých nálezů.⁵

Ve vlastní části katalogu, členěného podle provincií a oblastí Římské říše, se v jednotlivých vstupech, opět řazených abecedně podle moderního názvu lokalit,⁶ objevuje detailnější věcný popis objevených objektů a artefaktů společně se stručným zdůvodněním jejich relevance pro studium římského kultu boha Mithry. Vlastní interpretaci symboliky jednotlivých monumentů nebo ikonografických prvků je věnována jen omezená pozornost, obvykle skrze odkaz na konkrétní publikace, které se těmito monumenty detailněji zabývají. Pečlivější pozornost je obvykle věnována zhodnocení argumentace, která podporuje nebo zpochybňuje zařazení daného monumentu mezi nálezy mithraistické povahy, a případným výjimečným detailům, které daný monument odlišují od ostatních nálezů podobného typu učiněných v jiných lokalitách a provinciích Římské říše. V této souvislosti je vhodné uvést několik metodologických poznámek k problematice klasifikace určitých typů nálezů, které se v seznamech pravidelně opakují a představují obecnější badatelskou výzvu. Jedná se o nálezy následujících povahy: 1) dedikace předmětů zasvěcených *Soli, deo Soli, Soli invicto* nebo *Soli augusto*; 2) dedikace předmětů zasvěcených *invicto, invicto deo* nebo *numini invicto*; 3) hlavy soch mladíků s fryzskými čapkami, případně světloňořů v oděvech východního stylu; 4) lampy s vyobrazením motivu slunečního božstva nebo solární symboliky; 5) keramické nádoby s hadím motivem.

5) Odkaz na konkrétní mapu a mapové pole se nachází ve vlastní části katalogu za názvem konkrétní lokality, např. ve formě Vasto (ant. Histonium) [8 H4], kdy první číslo v hranatých závorkách označuje číslo mapy, písmeno příslušný sloupec a druhé číslo příslušný řádek, v jejichž průniku se daná lokalita nachází.

6) Názvu lokality předchází její číselné označení spojené se zkratkou názvu příslušné provincie, které je následně použito k číslování jednotlivých monumentů nebo objektů, např. v podobě [006-Sam] Vasto (ant. Histonium), kdy číslo 006 označuje pořadí lokality v seznamu a zkratka Sam čtvrtý italský region Samnium. Pod identifikačním číslem [006-Sam-001] je potom označen příslušný nález pocházející z této lokality. Pokud by se v dané lokalitě nacházelo mithraeum, bylo by označeno jako [006-Sam-M], nálezy pocházející z tohoto mithraea potom ve formě [006-Sam-M-001]. V případě výskytu většího množství mithraeí v jedné lokalitě je užitá jejich identifikace ve formě [006-Sam-M-01], pro konkrétní nález z tohoto mithraea potom [006-Sam-M-01-001]. Jistou výjimkou z tohoto pravidla představuje Řím a Ostie, kdy jsou monumenty řazeny podle příslušných mithraeí, např. ve formátu [Rom-M-13] Palazzo dei Musei, mitreo del (názvy římských a ostijských mithraeí jsou uvedeny abecedně podle jejich pojmenování v italštině), individuální nálezy pak jako [Rom-001] nebo [Ost-001]. Monumenty s nejasnými nálezovými okolnostmi, o kterých je známo pouze to, že pocházejí z určité provincie nebo oblasti, je užitá číslování ve formě [Gal-001], tedy Gallie a příslušné číslo monumentu.

V případě dedikací učiněných *Soli, deo Soli, Soli invicto* nebo *Soli augusto* otázku klasifikace komplikuje skutečnost, že bez zhodnocení kontextu nálezů nelze jednoduše rozhodnout o případném mithraistickém statusu těchto artefaktů. Přestože Vermaseren nálezy tohoto typu do svého korpusu rutinně zařazoval, a to obvykle bez jakéhokoli zdůvodnění, v současné době je toto rozhodnutí pokládáno za metodologicky neudržitelné.⁷ Tyto předměty mohly být zasvěceny v rámci uctívání Slunce, které mělo své kořeny již v republikánské náboženské tradici (*Sol Indiges*),⁸ v lokálních kultech solárního charakteru reflektujících původně neřímskou náboženskou tradici nebo v pozdějších solárních kultech veřejné povahy propagovaných především římskými císaři 3. století n. l.⁹ Mithraistický charakter těchto předmětů je možné pokládat za potvrzený pouze v případě, že byly nalezeny v prokazatelně mithraistickém kontextu, obvykle v prostorách archeologicky prozkoumaného a spolehlivě identifikovaného mithraea. Nálezy tohoto typu, pokud byly objeveny mimo prokazatelně mithraistický kontext, potom klasifikuji jako možné, ale sporné mithraistické artefakty. Pokud lze z povahy nebo kontextu těchto předmětů usuzovat na jejich veřejný charakter, kloním se k jejich vyřazení jako nerelevantních pro naše poznání římského kultu boha Mithry, neboť byly s velkou mírou pravděpodobnosti učiněny v rámci kultu slunečních božstev pod kontrolou římského státu. V případě dedikací učiněných *invicto, invicto deo* nebo *numini invicto* postupuji následujícím způsobem. Pokud byly učiněny v prokazatelně mithraistickém kontextu nebo se na nápisech objevují společně s dalšími termíny prokazatelného mithraistického charakteru, řadím je mezi potvrzené mithraistické nálezy. Pokud byly nalezeny mimo prokazatelně mithraistický kontext, klasifikuji je jako pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. V tomto ohledu se přidržuji pravidla stanoveného Manfredem Clausssem,¹⁰ podle kterého pochází naprostá většina doložených dedikací Neporazitelnému bohu z mithraistického kontextu, a to i za situace, kdy je epitetu *invictus* příležitostně užíváno i v tituluře dalších řecko-římských božstev, například ve spojitosti s Martem, Herkulem nebo Sarápidem. Pokud však toto božstvo není výslovně zmíněno svým jménem, ale pouze obecným generickým označením *deus* nebo *numen*, jedná se s velkou mírou pravděpodobnosti o Mithru. Rovněž v případě nálezů hlav soch zobrazujících mladíky ve fryžských čapkách nebo soch a sošek světloňošů je na místě zvýšená opatrnost. Vermaseren tyto artefakty rovněž rutinně zařazoval do svého korpusu mithraistických nálezů, často bez podrobnějšího zdůvodnění tohoto kroku, samotná přítomnost fryžské čapky však k identifikaci zobrazené postavy jako Mithry nebo mithraistických světloňošů obvykle nestačí. Ve fryžské čapce býval často zobrazován rovněž Attis nebo některé mytické postavy, které měly v očích římského světa ztělesňovat typické „Orientálce“, jakými byli například Paris nebo Ganymédés. Pokud tedy byly tyto artefakty nalezeny mimo prokazatelný mithraistický kontext a ve prospěch jejich mithraistického charakteru nespovídají žádné další indicie, klasifikuji je mezi možnými, ale spornými mithraistickými nálezy. Zásadní roli hrají náleзовé okolnosti rovněž v případě objevených lamp s vyobrazením boha Slunce nebo dalšími solárními motivy a nádob s hadím motivem (tzv. *Schlangengefässe*). V případě, že je jejich náleзовý kontext neznámý nebo nevykazuje prokazatelně mithraistický charakter, tyto předměty vyřazuji ze seznamu relevantních nálezů. Přestože předměty podobného typu byly v některých případech v mithraeích skutečně nalezeny a odpovídají motivům v Mithrově kultu hojně rozšířeným, použitá symbolika je natolik obecná a známá i z prostředí jiných kultů nebo společenstev,¹¹ že jejich spojitost s Mithrovým kultem nelze bez dalších indicií spolehlivě prokázat.

7) Clauss 1992: 280–281.

8) Hijmans 1996. Viz též nově Hijmans 2022.

9) Z rozsáhlé literatury, která se věnuje problematice vztahu mezi Mithrou a Neporazitelným Sluncem, je možné jmenovat Halsberghe 1972: 117–122; Vanderlip 1978; Chirassi Colombo 1979; Clauss 1990; Carbó García 2010 (v kontextu nálezů z provincie Dacia).

10) Clauss 1992: 280.

11) Nádoby s hadím motivem jsou doloženy rovněž z kultu boha Dionýsa, Sabazia nebo Asklépia.

1.2 Geografický rozsah prvního svazku

První díl *Atlasu lokalit a katalogu nálezů* pokrývá geografickou oblast zahrnutou do prvního svazku Vermaserenova *CIMRM*, v mírně odlišném uspořádání (viz mapa 1).¹² Jednotlivé kapitoly tedy zahrnují následující římské provincie a oblasti:

1.2.1 Aegyptus, Asia Minor, Iudaea, Syria et regiones extra Imperium Romanum

Z této rozsáhlé oblasti pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 1 až po *CIMRM* 105 a na stranách 11–17 suplementu ve druhém svazku *CIMRM*. Velká část těchto monumentů však pochází z období, které chronologicky předchází vzniku římského kultu boha Mithry, a k jeho poznání tedy přispívá buďto v žádné nebo jen velmi omezené míře. Potvrzené mithraistické nálezy pocházejí až z doby římského císařství a vykazují, až na výjimky, sporadický charakter a jejich výčet nebyl v době po vydání Vermaserenova korpusu zásadněji obohacen. Jistou výjimku představují nálezy učiněné na území římské provincie Syria, kde byla v nedávné době objevena dvě jeskynní mithraea v blízkosti tureckého městečka Dülük¹³ a mithraeum v syrském Hawarte¹⁴ s cennou freskovou výzdobou. Za mimořádně významný je možné pokládat rovněž objev mithraea v místech, kde se nacházelo důležité přístavní město Caesarea Maritima¹⁵ na území starověké provincie Iudaea. Zevrubnějšími studii jsou poměrně dobře pokryty nálezy z provincie Syria a Aegyptus, ucelená studie pojednávající nálezy z maloasijských provincií však chybí.¹⁶

1.2.2 Africa (Creta et Cyrenaica, Africa Proconsularis, Mauretania Caesariensis et Mauretania Tingitana)

Z oblasti severní Afriky od Libye až po Maroko pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 106 až po *CIMRM* 162 a na stranách 17–22 suplementu ve druhém svazku *CIMRM*. Od vydání Vermaserenova korpusu nedošlo k významnému obohacení seznamu afrických lokalit a nálezů. Příčiny této stagnace mohou být různé. Částečně bezesporu spočívají v nespokojivé politické a bezpečnostní situaci, která v severoafrických státech nastala ve druhé polovině 20. století během boje za získání nezávislosti (jednoznačně případ Alžírsko, ze kterého pochází největší množství nálezů). Situaci bezesporu nezlepšila ani nedávná politická nestabilita vyvolaná v důsledku revolucí „arabského jara“, která postihla Tunisko a především pak Libyi, jež se doposud fakticky nachází ve stavu pokračující občanské války. Skutečnost, že nové mithraistické nálezy nejsou z této oblasti prakticky hlášeny, pak může souviset i s absencí archeologických vykopávek nebo se ztrátou nálezů na černém trhu s uměleckými předměty. V každém případě byla oblast severní Afriky zasažena působením Mithrova kultu jen velmi málo. Ze souhrnných studií, které se Mithrovým kultem v severní Africe zabývají,¹⁷ jasně vyplývá, že jeho pronikání a fungování v této oblasti záviselo na působení římské armády a císařské správy. Z dostupných indicií se zdá, že římský kult boha Mithry zde nezískal širší odezvu mezi autochtonním obyvatelstvem. V současné době neexistuje žádný recentní korpus mithraistických nálezů ze severoafrických provincií Římské říše.

12) Nálezy z Říma a Ostie předřazují před nálezy ze Sicílie, Kalábrie a Kampánie, které pojednávám společně se zbytkem lokalit nacházejících se na území římské Itálie (italské regiony I až VIII). Nálezy z Bosporského království (*CIMRM* 10A–E až *CIMRM* 13) byly vynechány a budou pojednány ve druhém chystaném svazku spolu s monumenty z provincií Thracia, Macedonia a Achaia.

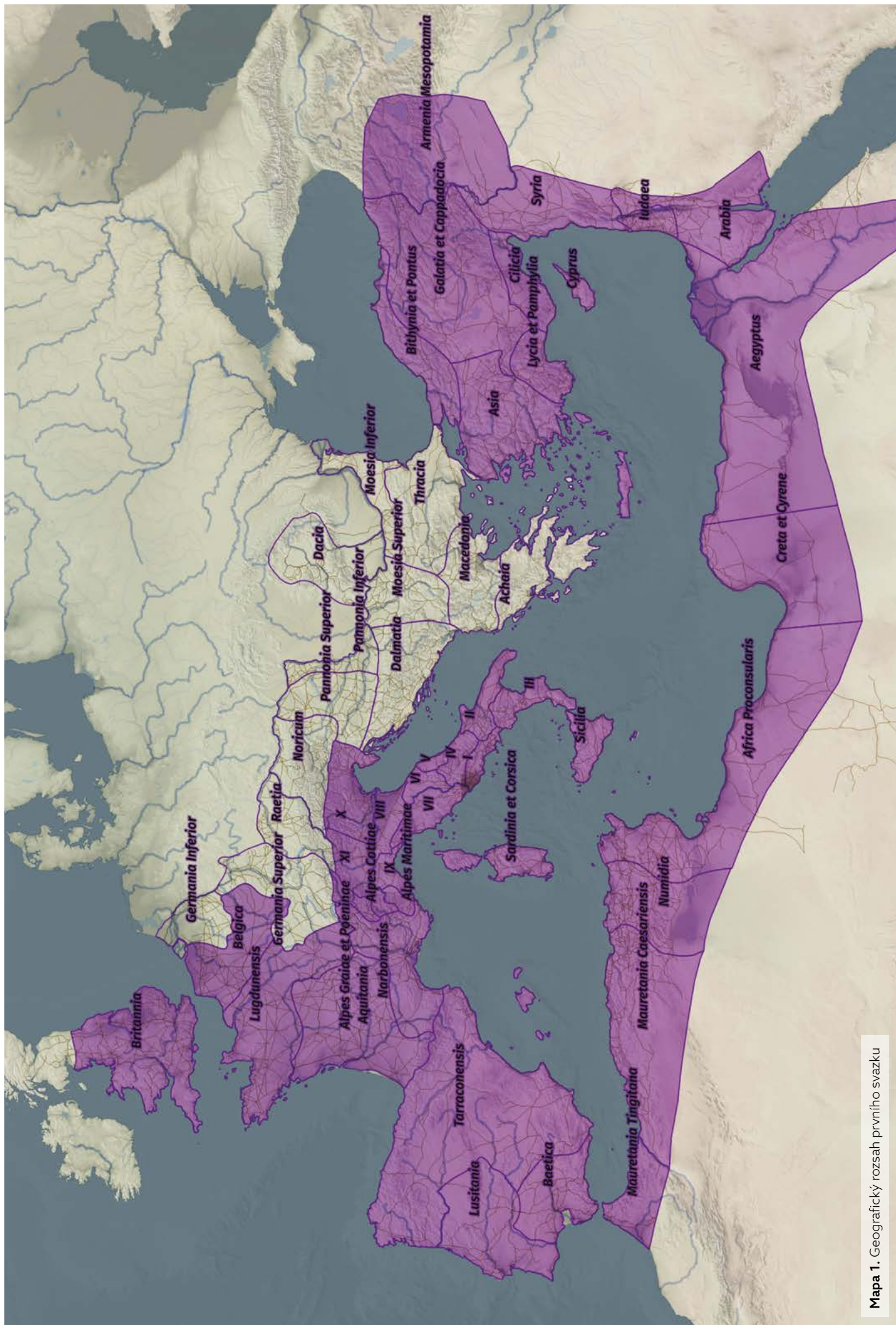
13) Schütte-Maischatz 2004.

14) Gawlikowski 2007.

15) Bull et al. 2017.

16) Syria: Hopfe 1990; Gordon 2001; Chalupa 2010. Aegyptus: Lease 1986; Harris 1996. Mithraeum v Dura Europos, další z významných nálezů, které se doposud nedočkalo finální souhrnné publikace, je znovu zpracováno Matthewem N. McCarthym a Lucindou Dirvenovou. Nejucelenější zpracování maloasijských nálezů představuje doposud Cumont 1939.

17) V této souvislosti lze zmínit letitou, ve svých závěrech však stále validní studii P. Rancillaca (1931). Novější studie Manfreda Clausse (1994) nebo Laurenta Bricaulta (2005: 297–298) dospívají ke stejnému závěru. Nic nového v tomto směru nepřináší ani nejnovější přehled z pera Bela Faigy (2020).

Mapa 1. Geografický rozsah prvního svazku

1.2.3 Roma (Řím)

Bohaté nálezy učiněné na území hlavního města Římské říše jsou ve Vermaserenově korpusu katalogizované od *CIMRM* 327 až po *CIMRM* 639 a na stranách 25–32 suplementu ve druhém svazku. U velké části těchto nálezů je však jejich přesná provenience neznámá a nález v Římě je tak pouze předpokládáný (*CIMRM* 520 až 621). Část monumentů pak byla nalezena mimo římské hradby (*CIMRM* 622 až 639). Stav našich informací o velké části římských monumentů je nicméně žalostný, neboť byly nacházeny v průběhu času od středověku až po současnost, obvykle náhodně nebo v honbě po antických starožitnostech a tedy mimo cílený archeologický výzkum. Přesné nálezové okolnosti tak bohužel často zůstávají zcela neznámé. Některé z takto nalezených monumentů, často známých pouze na základě starších historických pramenů, jsou patrně nenávratně ztraceny, další se nacházejí v nepřístupných soukromých sbírkách nebo neznámo kde. Jedinou monografií uceleně mapující výskyt římského kultu boha Mithry v Římě je letitá Vermaserenova publikace v holandštině.¹⁸ Krátký článek Filippa Coarelliho věnovaný katalogizaci římských mithraeí způsobil více škody jak užítku, neboť jeho autor operuje s čistě hypotetickými mithraei, jejichž existenci vyvozuje, obvykle bez jakéhokoli zdůvodnění, z individuálních nálezů.¹⁹ Jako nepostradatelná se proto jeví (přes všechna svá omezení) disertační práce Alison B. Griffithové²⁰ nebo, pro poznání situace v kontextu 4. století n. l., další disertační práce Jonase Bjørnebyho.²¹ Nově nálezy z Říma katalogizuje rovněž disertační práce Vittorie Cancianiové.²² Od doby vydání Vermaserenova korpusu došlo k objevu mithraea v cizineckém táboře²³ (*Castra peregrinorum*) a zatím posledním nálezem zůstává mithraeum v kryptě Balbova divadla (doposud souhrnně nepublikované).²⁴ Ucelená zevrubná studie mapující římské nálezy představuje jednu z největších priorit mithraistických studií.²⁵

1.2.4 Ostia

Nálezy učiněné v místech přístavního města Ostia jsou ve Vermaserenově korpusu katalogizovány od *CIMRM* 216 až po 325 (včetně nálezů z přístavu) a na stranách 23–25 suplementu ve druhém svazku. Rovněž v Ostii byly mithraistické artefakty objevovány v dávnějších dobách mimo archeologický průzkum, situace se v porovnání s Římem výrazně liší. Starověká Ostia nebyla v době poantické trvale osídlena, což vedlo k zakonzervování míst starověkého osídlení, které byly od konce 19. století cílem archeologického průzkumu, který vyvrcholil extenzivními vykopávkami v letech 1938–1942 sponzorovaných Mussoliniho fašistickým režimem. Díky rychle probíhajícímu průzkumu tak mohlo dojít k odkrytí celých městských čtvrtí. Ostia je tak jednou z mála oblastí, ze které máme k dispozici bezprostřední informace o sociálním zakotvení mithraistických komunit. Starověká Ostie je rovněž se svými minimálně čtrnácti potvrzenými mithraei místem s největší koncentrací mithraistických svatyní. Od doby vydání Vermaserenova korpusu bylo objeveno již jen jedno nové mithraeum,²⁶ nacházející se v oblasti mimo městské hradby. Po stránce literatury patří mithraistické nálezy z Ostie

18) Vermaseren 1951.

19) Coarelli 1979.

20) Griffith 1993.

21) Bjørneby 2007.

22) Canciani 2022: č. 154–285 (s. 131–211).

23) Lissi-Caronna 1986.

24) Ricci 2004.

25) Výzkum tohoto rozsahu však patrně přesahuje možnosti individuálního badatele. Vyžadoval by pečlivé studium archivních materiálů a záznamů, které nejsou k dispozici v digitalizované podobě, a důkladnou revizi dosavadních informací. O tom, že tento výzkum může potenciálně vést k zajímavým výsledkům, je „objev“ možného mithraea v ulici Via Passalacqua na základě studia archivních archeologických deníků (Belleli & Messineo 1994) nebo studie Nicolý Lucianioho (2018a) vyjasňující situaci ohledně mithraeí na Capitolu.

26) Toto mithraeum, objevené v roce 2014, bylo pro svou výzdobu pojmenováno mithraeum malovaných mramorů, viz David 2018; 2020. – V době odevzdávání prvního svazku *Atlasu a katalogu* do sazby byl ohlášen nález dalšího mithraea, které se nacházelo v domě štukových hlavic (*Domus dei capitelli di stucco*), viz stručná zpráva na *Archeo Media: Rivista di archeologia on-line*, dostupné na: <<https://www.archeomedia.net/ostia-rm-nella-domus-dei-capitelli-di-stucco-recuperato-rarissimo-rilievo-dipinto-del-dio-mitra/>> [15. 9. 2022].

mezi nejlépe zpracované vůbec. Stále nepostradatelnou publikací je Becattiho monografie věnovaná ostijským mithraeím,²⁷ v nedávně době aktualizovaná důkladným disertačním výzkumem mladých italských badatelů.²⁸ Z dostupných informací se zdá, že římský kult boha Mithry v Ostii našel své příznivce především v kontextu řemeslníků nebo obchodníků a fungoval tak jako určitý doplněk profesních spolků.²⁹

1.2.5 Italia (Regiones I–VIII), Sicilia, Sardinia et Corsica

Z území italských regionů I–VIII, Sicílie a Sardinie a Korsiky pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 163–215 a *CIMRM* 640–697 a na stranách 22–23 a 32–33 supplementu ve druhém svazku *CIMRM*. K doplnění Vermaserenova korpusu od dob jeho vydání došlo převážně prostřednictvím individuálních nálezů, počet nově objevených a jasně identifikovaných mithraeí zůstává relativně omezený. Za nález mimořádné důležitosti lze pokládat objev mithraea v lokalitě La Canonica (starověká Mariana), které představuje první mithraistický materiál z ostrova Korsika.³⁰ Souhrnná aktuální publikace pokrývající výše uvedené oblasti není doposud k dispozici.³¹ Nálezy ze Sicílie jsou zahrnuty v korpusu nálezů pozůstatků orientálních kultů Giulie Sfameni Gasparrové,³² monumenty z Kampánie v korpusu Tran Tam Tina,³³ v obou případech vydaných v sérii *ÉPRO* v 70 letech 20. století. Nové aktuální studie v podobě kratších článků shrnují nálezy v Etrurii (regio VII)³⁴ a Umbrii (Regio VI).³⁵

1.2.6 Gallia Cisalpina et Alpes (Regio IX–XI, Alpes Maritimae, Alpes Poeninae et Alpes Cottiae)

Z území Předalpské Gallie a alpských provincií pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 698 až po *CIMRM* 759 a na stranách 33–34 supplementu ve druhém svazku *CIMRM*. Významnější obohacení Vermaserenova korpusu představují objev jeskynního mithraea v San Giovanni al Timavo³⁶ a nedávný nález mithraea v Martigny.³⁷ Systematické zpracování nálezů z této oblasti bohužel doposud chybí: studie Pascala ze 60. let 20. století je koncepčně zastaralá,³⁸ důležitá Ianovitzova monografie zabývající se Mithrovým kultem v širším kontextu solárních kultů pak zahrnuje pouze lokality v regionu Venetia et Histria.³⁹ Nově pak nálezy z předalpské Galie uvádí rovněž disertační práce Vittorie Cancianiové.⁴⁰

1.2.7 Hispaniae (Baetica, Hispania Tarraconensis et Lusitania)

Z provincií nacházejících se na území dnešního Španělska a Portugalska pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 767 až 807 a strany 34–36 supplementu ve druhém svazku *CIMRM*. Mithraistickým nálezům ze starověké Hispanie se věnuje souhrnná publikace

27) Becatti 1954.

28) Marchesini 2011–2012; Melega 2017–2018; Battisti 2020. Nálezy z Ostie rovněž uvádí Canciani 2022: č. 126–153 (s. 98–130).

29) Steuernagel 2004.

30) Chapon 2020.

31) Nově nálezy z území starověké Itálie katalogizuje a pojednává disertační práce Vittorie Cancianiové (2022: č. 49–125 a 286–306 [s. 55–97 a 212–217]). Závěrečnou podobu práce však výrazně narušila protiepidemická opatření v důsledku covidové pandemie v letech 2020–2021, které autorce znemožnily prozkoumat většinu monumentů na základě autopsie.

32) Gasparro 1973.

33) Tran Tam Tin 1972.

34) Luciani 2018b.

35) Bastianelli 2018.

36) Andreolotti et al. 1976.

37) Wibl 2004.

38) Pascal 1964.

39) Ianovitz 1972.

40) Canciani 2022: č. 1–48 (s. 37–54).

zaměřená na působení orientálních kultů z pera Garcíi y Bellida,⁴¹ doplněná na počátku 80. let 20. století zevrubným článkem Jaime Alvara.⁴² V době od vydání těchto publikací došlo k několika dalším významným nálezům, především mithraea ve městě Lugo a pravděpodobných mithraeí v Els Munts a v Méridě. Z recentních publikací katalogizujících nálezy z hispánských provincií Římské říše je možné zmínit doktorskou disertaci Claudiny Romero Mayorgové,⁴³ zaměřenou na katalogizaci a interpretaci ikonografického materiálu, a především kompletní katalog mithraistického materiálu z pera Jaimeho Alvara.⁴⁴ Díky této publikaci (prozatím ve španělštině) tak lze získat vyčerpávající přehled o současných i minulých nálezích.

1.2.8 Britannia

Z území dnešní Velké Británie pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 808 až po *CIMRM* 876 a strany 36–41 supplementu ve druhém svazku *CIMRM* (plus *CIMRM* 2374 v dodatcích ke druhému svazku *CIMRM*). Seznam lokalit a nálezů, který přehledně zmapovali Eve a John R. Harrisovi ve svém monografii věnované působení orientálních kultů v římské provincii Britannia,⁴⁵ nebyl od této doby výrazněji obohacen. Od této doby došlo k odkrytí pouze jednoho mithraea, a to ve skotském Inveresku nedaleko Edinburghu. Tento nález však patří mezi nejdůležitější mithraistické objevy posledního desetiletí (a nikoli pouze v kontextu Velké Británie), neboť se jedná nejenom o doposud nejstarším doklad Mithrova kultu z území římské Británie, ale také o jeho nejsevernější doložený výskyt vůbec. Nejaktuálnější publikací shrnující mithraea a nálezy z velké Británie je publikace Barbary Rossiové, která je nicméně z velké části ne příliš inovativní kompilací z předchozích zdrojů, navíc s obrazovou přílohou v mimořádně nízké kvalitě tisku.⁴⁶ Obecně jsou však britské nálezy dobře pokryté starší literaturou, která je z velké části dostupná v digitalizované podobě, což orientaci v britském materiálu značně usnadňuje. Co se týče charakteristiky Mithrova kultu v římské provincii Britannia, v tomto případě jsou jeho nositeli téměř výhradně lidé spojení s římskou armádou,⁴⁷ přičemž za jeho epicentrum v této provincii lze pokládat jednoznačně oblast kolem Hadrianova valu. Za jediný zásadní průnik mezi civilní obyvatelstvem lze pokládat mithraeum fungující ve starověkém Londiniu (dnešním Londýně), které nicméně patří mezi mithraea s největším množstvím nálezů pokrývajících široké spektrum předmětů vysoké umělecké kvality.⁴⁸

1.2.9 Galliae (Aquitania, Belgica, Gallia Lugdunensis et Gallia Narbonensis)

Z území galských provincií pocházejí lokality a nálezy katalogizované od *CIMRM* 877 až po *CIMRM* 1002 a strany 41–44. Od vydání Vermaserenova korpusu došlo k objevu několika mithraeí (například v Angers, Bordeaux a Septeuil) a většího množství individuálních nálezů. Autorkou poslední souhrnné publikace věnované Mithrovi kultu v Gallii zahrnující korpus nálezů je ne zcela zdařilá publikace Vivienne Waltersové, vydaná v rámci brillovské série *ÉPRO*.⁴⁹ Další ze svazků této série z roku 1972, jehož autorem je Robert Turcan, pojednává o nálezech z Gallie Narbonské soustředěné podél toku řeky Rhôny.⁵⁰ Nálezy z galských provincií, které zasahují na území dnešního Německa (např. z Trevíru) zahrnuje do svého korpusu

41) García y Bellida 1967.

42) Alvar 1981.

43) Romero Mayorga 2016. Stejná badatelka je rovněž autorkou užitečné přehledové publikace Romero Mayorga 2018.

44) Alvar 2018.

45) Harris & Harris 1965: 1–54.

46) Rossi 2004. Dopadu knihy rovněž příliš nenapomáhá ani skutečnost, že tato monografie je publikována v italštině.

47) Tento aspekt mapuje vyčerpávajícím způsobem publikace Georgie L. Irby-Massieové (1999: 72–97).

48) O nálezu tohoto mithraea a jeho artefaktech viz Toynbee 1986; Shepherd 1998.

49) Walters 1973.

50) Turcan 1972: 1–47.

Elmar Schwertheim.⁵¹ Novější moderní katalog nálezů z galských provincií není k dispozici, základní přehled nicméně poskytují přehledové studie Yvese Duboise a Philippa Roye.⁵² Z povahy jinak různorodých nálezů vyplývá interakce Mithrova kultu s lokálními náboženskými tradicemi, o čemž svědčí jednak jeho přítomnost v posvátných okrscích galských měst (například mithraea v Les Bollards nebo v Trevíru) a také jeho návaznost na léčitelské kultury soustředěné v blízkosti pramenů (například Septeuil a patrně také Vieu). Mithraistické motivy se rovněž objevují na užitných předmětech z *terra sigillata*, která byla v Gallii produkována v několika významných centrech (Lezoux, Alesia).

1.3 Technické poznámky a poděkování

Závěrem několik stručných technických poznámek.

- Všechna uvedená data se (od tohoto místa níže) týkají našeho letopočtu, není-li uvedeno jinak.
- V případě uvedení rozměrů nalezených monumentů jsou udávány v pořadí výška, délka, šířka (např. 0,75 × 1,25 × 0,45 m) nebo výška a délka (0,75 × 1,25 m). Jednočíselné nebo případné další rozměrové údaje jsou specifikovány (např. výška 0,25 m, průměr 0,05 m).
- Všechny překlady z latiny, řečtiny a dalších moderních jazyků jsou moje vlastní, není-li uvedeno jinak.
- V závěrečné bibliografii jsou uváděna vždy příjmení a křestní jména autorů, a to až na několik výjimek, kdy se jejich křestní jména nepodařilo dohledat. V těchto případech je uvedena pouze iniciála křestního jména.

Knih z důvodů příliš vysokých nákladů postrádá obrazovou přílohu, tento nedostatek se však pokouším mírnit dostupnými odkazy na vstupy věnované jednotlivým monumentům v muzejních online katalogích. Fotografie epigrafického a ikonografického materiálu pak poskytují elektronické databáze nápisů, jako EDH (Epigraphic Database Heidelberg),⁵³ EDCS (Epigraphik Datenbank Clauss Slaby),⁵⁴ EDR (Epigraphic Database Roma)⁵⁵ nebo databáze UEL (Ubi erat lupa: Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern).⁵⁶ Fotografie starších i nejnovějších mithraistických monumentů pak shromažďují soukromé stránky Rogera Pearse.⁵⁷

Příprava publikace pak byla podpořena grantem Grantové agentury České republiky „Náboženství na sítích antického Středomoří: Role primárních a sekundárních center při šíření náboženských inovací“ (GA18-07487S) a představuje jeden z jeho výstupů.

51) Schwertheim 1974.

52) Duboise 2012c; Roy 2021.

53) Epigraphic Database Heidelberg, dostupné na: <<https://edh.ub.uni-heidelberg.de/>>.

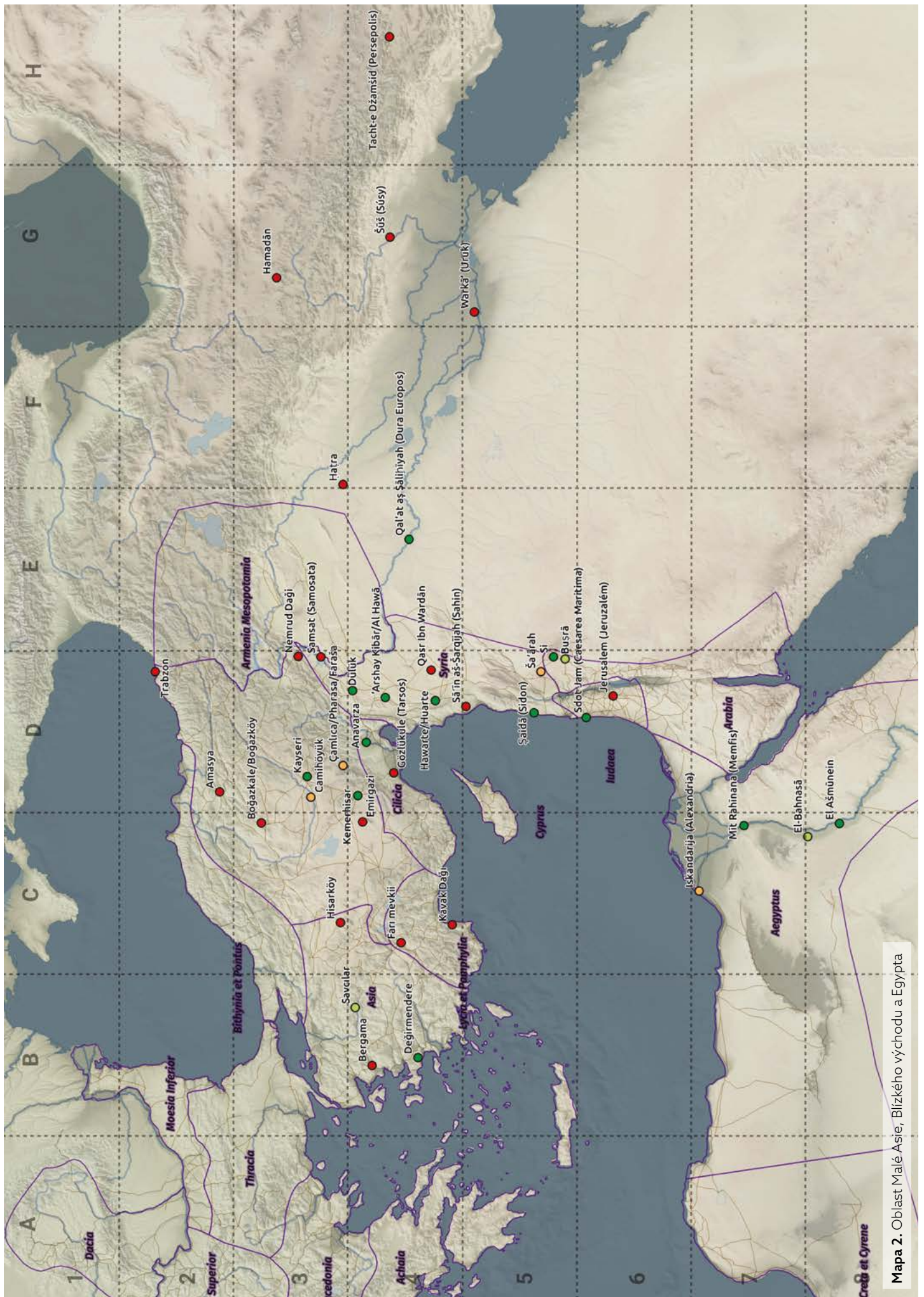
54) Epigraphik Datenbank Clauss Slaby, dostupné na: <<http://www.manfredclaus.de/>>.

55) Epigraphic Database Roma, dostupné na: <<http://www.edr-edr.it/default/index.php>>.

56) Ubi erat lupa: Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern, dostupné na: <<http://lupa.at/>>.

57) Viz Roger Pearse's Pages, dostupné na: <https://www.tertullian.org/rpearse/mithras/display.php?page=selected_monuments>. Přestože autor těchto stránek nezastává akademickou pozici, jeho dlouhodobou činnost lze pokládat za mimořádně záslužnou, neboť jím vedené stránky věnované Mithrovi kultu poskytují snadno dostupný přehled mnoha mithraistických monumentů včetně jejich fotografií.

2 ASIA MINOR, SYRIA, IUDAEA, AEGYPTUS ET REGIONES EXTRA IMPERIUM ROMANUM

Mapa 2. Oblast Malé Asie, Blízkeho východu a Egypta

Aegyptus

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
El Ašmūnein	Ἐρμούθ Πολίς Μεγάλη/Hermopolis Magna	EG	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 91); reliéf s vyobrazením tauroktonie (Harris 1996: 172 a obr. 3).
El-Bahnasā	Ἵζύρουργος/Oxyrynchus	EG	Reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou (CIMRM 103 = B 26).
Iskandarīja (Alexandrie)	Ἀλεξάνδρεια/Alexandria	EG	Mithraeum (Sozomenos, <i>Historia ecclesiastica</i> V.7).
Mit Rahīna/Manf	Μεμφίς/Memfis/Memphis	EG	Mithraeum (CIMRM 91); reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 92); reliéf s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 93); socha bytosti se lví hlavou (CIMRM 94 = B 5); socha Cauta (CIMRM 95); fragment sochy světlonóše (CIMRM 96); fragment sochy světlonóše (CIMRM 97); fragment sochy světlonóše (CIMRM 98); fragment sochy postavy v orientálním oděvu (CIMRM 99); socha Iva (CIMRM 100).
			Dvě sošky ženských postav (CIMRM 101).

Monumenty pocházející z provincie Aegyptus, ale bez známých nálezových okolností

Oblast nálezu	Stát	Typ nálezu
Apollinopolis ?	EG	Socha bytosti se lví hlavou (CIMRM 102 = B 19 = Wiedemann 1924).
Neznámé	EG	Hlava sochy boha Mithry (CIMRM 104).
Neznámé	EG	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 105 = Harris 1996: 171–172 a obr. 2).

Asia

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Bergama	Πέργαμον/Pergamon/Pergamum	TR	Oltář s nápisem (CIMRM 24).
Değirmentepe	Κολοφών/Kolofón	TR	Oltář s nápisem (CIMRM 24B = EDCS-51000040).
Hisarköy	Ἀμόρτιον/Amorion/Amurium	TR	Nápis (CIMRM 22).
Savclar, Simav	apud Synaos	TR	Kamenný blok s nápisem (CIMRM 23 = Levick et al. 1993, č. 449 [s. 147]).

Cilicia

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Anavarza, Dilekkaya	Ἀνάαρβα/Anazarbos/Caesarea/Ioustinianoupolis/Ioustinoupolis	TR	Oltář s nápisem (CIMRM 27bis = CIMRM II, s. 13 = Gough 1952: č. 3 [s. 131–132] a tab. XIIa).
Gözlükule, Tarsus	Τάρσος/Tarsus/Antiochia ad Cydnum	TR	Bronzová mince s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 27).

Galatia et Cappadocia

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Amasya	Ἀμάσεια/ Amaseia/ Amasia	TR	Nápis (CJMRM 15).
Boğazkale/Boğazköy		TR	Nápis (CJMRM 16).
Camihöyük, Göynük		TR	Mithraeum (Erol & Şenyurt 2011: 88). Tři fragmenty terakotové masky (Erol & Şenyurt 2011: 88–89 a obr. 7–9).
Çamlıca/Pharasa/Faraşa	Ariaramneia	TR	Nápis (CJMRM 19).
Emingazi, Ansama Dağı	apud Ardistama	TR	Soška římského vojáka s mithraistickými motivy (CJMRM 20 = Ramsey 1909: 217–222 a tab. XVII).
Kayseri	Καϊσάρεια/ Caesarea/ Mazaka/ Eusebeia	TR	Sloup s nápisem (CJMRM 17 = EDCS:27800570).
Kemerhisar	Τύανα/ Tyana/ Colonia Aurelia Antoniniana	TR	Nápis (CJMRM 18).
Nemrud Dağı		TR	Pohřební monumenty a nápisy krále Antiocha I (CJMRM 28–32).
Trabzon	Τραπεζοῦς/ Trapezus	TR	Mithraeum (CJMRM 14). Mince s vyobrazením Mithry (Wojan 2006 = Keleş 2008).

Monumenty z provincie Galatia et Cappadocia, ale bez známých náleзовých okolností

Oblast nálezu	Stát	Typ nálezu
Neznámé (oblast Lykaonie)	TR	Nápis (CJMRM 21).

Iudaea

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Jeruzalém	Ierusalem/ Hierosolyma/ Colonia Aelia Capitolina	IL	Mithraeum (Magness 2004). Kratér s mithraistickými motivy (Magness 2004).
Sdot Jam	Καϊσάρεια/ Σπράττονος Πύργος/ Caesarea Maritima/ Colonia Prima Flavia Augusta	IL	Mithraeum (Hopfe & Lease 1975; Bull 1978; Bull et al. 2017); miniaturní reliéf s vyobrazením tauroktonie (Hopfe & Lease 1975: 6–7 a obr. 2; Bull 1974; 1978; Ratzlaff 2017: 49–56); nástěnné fresky (Ratzlaff 2017: 41–49); drobné nálezy (Bull et al. 2017; Příloha 2 [s. 85–90]).

Lycia et Pamphylia

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Farı mevki, Kılıç	Βάρεις/Baris	TR	Reliéf s vyobrazením Niké zabíjející býka, původně identifikovaný jako tauroktonie (CJMIRM 25 = Cumont 1947b).
Kavak Dağı	Marmara	TR	Mithraeum (CJMIRM 26 = Anti 1923: 691–695).
Syria			
Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
'Arshai Kibār/Al Hawā		SY	Reliéf s vyobrazením tauroktonie (CJMIRM 71 = Cumont 1933: 381–384 a tab. XL.2).
Buṣrā	Βόστρα/Bostra/ Colonia Nova Traiana Alexandriana	SY	Fragment reliéfu s vyobrazením Mithry (Abel 1956–1957: 13).
Dūlūk	Δολύκη/Dolicum/Dolice	TR	Mithraeum I a II (Schütte-Maischatz & Winter 2000; 2001; Schütte-Maischatz 2004); reliéf s vyobrazením tauroktonie tesaný do skály z mithraea I (Schütte-Maischatz 2004: 102–105 a tab. 28); reliéf s vyobrazením tauroktonie tesaný do skály z mithraea II (Schütte-Maischatz 2004: 105–107 a tab. 29); drobné nálezy v podobě keramiky, lamp, skla atd. (Besuden 2004); mince (Facella 2004).
Hawarte		SY	Mithraeum (Gawlikowski 2007); freska s vyobrazením lva strážícího vchod (Gawlikowski 2007: 352–353); freska s vyobrazením dvou jezdců (Gawlikowski 2007: 353 a obr. 9 a 9a); freska s vyobrazením lvů a démonů (Gawlikowski 2007: 354 a obr. 10); freska s vyobrazením Cautopata (Gawlikowski 2007: 354); freska s vyobrazením muže dohlížejícího na přípravu hostiny (Gawlikowski 2007: 354–355); freska zobrazující hradby města zdobené useknutými hlavami (Gawlikowski 2007: 355 a obr. 12); freska gigantomachie (Gawlikowski 2007: 355 a obr. 13); freska s vyobrazením Dia sedícího na trůně (Gawlikowski 2007: 355–356); freska s vyobrazením zrození Mithry ze skály (Gawlikowski 2007: 356 a obr. 14a); freska s vyobrazením Mithry v koruně stromu (Gawlikowski 2007: 356 a obr. 14a); freska s vyobrazením boha Slunce (Gawlikowski 2007: 356 a obr. 14a); freska s vyobrazením Mithry nesoucího býka (Gawlikowski 2007: 356–357); freska s vyobrazením tauroktonie (Gawlikowski 2007: 357 a obr. 15); freska s vyobrazením symbolů mithraistických stupňů (Gawlikowski 2007: 357–358 a obr. 15); freska s vyobrazením ponižení Slunce (Gawlikowski 2007: 358 a obr. 16); freska s vyobrazením Mithry držícího šíp (Gawlikowski 2007: 358 a obr. 16); freska s vyobrazením lovců na koních (Gawlikowski 2007: 358); freska s vyobrazením utíkajících zvířat (Gawlikowski 2007: 358–360 a obr. 17 a 17a); stropní freska s nápisem (Gawlikowski 2007: 360).
Qal'at aš Šālīhiyah, aš Šālīhiyah	Δοῦρα/Εὔρωπος/Κολωνεία Εὐρωπιάτων/Dura/Europos	SY	Mithraeum (CJMIRM 34 = Cumont 1975); reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisy (CJMIRM 37/38–39); reliéf s vyobrazením tauroktonie, nápisem a bočnými scénami (CJMIRM 40/41 a CJMIRM 42); oltář (CJMIRM 35) s keramickou misou (CJMIRM 36); freska s vyobrazením zodiaku (CJMIRM 43); dvě fresky s vyobrazením mágiů (CJMIRM 44); freska s vyobrazením tauroktonie, oltářů a cyprůsů s nápisem (CJMIRM 45/46); fragmenty fresek (CJMIRM 47–51); freska zobrazující Mithru lovcе (CJMIRM 52); deska s nápisem (CJMIRM 53 = HD021084); dipinti a graffiti na stěnách (CJMIRM 54–70 = Francis 1975).
Sā'in aš-Šarqīyah/Sahin		SY	Nápis (CJMIRM 72 = IGLS VII, č. 4027).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Šaidá (Sidón)	Σιδών/Sidon/Colonia Aurelia Pia	LB	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 74 = de Ridder 1906: 52–70 a tab. XIX–XXVIII; Baratte 2001; Saint-Jalm 2013); relief s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 75 = de Ridder 1906: č. 46 a tab. XIX); socha s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIMRM</i> 76 = de Ridder 1906: č. 47 a tab. XX); socha Mithry nesoucího býka (<i>CIMRM</i> 77 = de Ridder 1906: č. 48 a tab. XXI); socha bytosti se lví hlavou a nápisem (<i>CIMRM</i> 78/79 = de Ridder 1906: č. 40 a tab. XXII–XXIII); socha Cauta (<i>CIMRM</i> 80 = de Ridder 1906: č. 50 a tab. XXIV); socha Cautopata (<i>CIMRM</i> 81 = de Ridder 1906: č. 51 a tab. XXV); socha Cauta (<i>CIMRM</i> 82 = de Ridder 1906: č. 52 a tab. XXVI); socha Cautopata (<i>CIMRM</i> 83 = de Ridder 1906: č. 53 a tab. XXVII); socha bohyně Hekaté s nápisem (<i>CIMRM</i> 84/85 = de Ridder 1906: č. 54 a tab. XXVIII); bronzová soška Venuše a mramorová soška Venuše (<i>CIMRM</i> 86).
Samsat, Adiyaman	Σαμόσατα/Samosata	TR	Nápis na bazaltové desce (<i>CIMRM</i> 33).
Sī, Qanawāt	Seia, apud Kanatha	SY	Relief s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 88 = Frothingham 1918); relief s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIMRM</i> 89 = EDCS-51000099 = Will 1952: 67–68 a tab. VI.2); Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie a nápisem (Abel 1956–1957: 12–13 a tab. 19).
Šá'arah		SY	Mithraeum (Kalos 2001).
Qaṣr Ibn Wardān		SY	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 73).

Monumenty z provincie Syria, ale bez známých nálezových okolností

Oblast nálezu	Stát	Typ nálezu
V pobřežní oblasti mezi Latakijj (arab. Al-Lādhqijja) a Tartúsém (arab. Ṭartūs)	SY	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 90 = Will 1952: 67 a tab. VI.1 a VI.3).
Bajrūt (Bejrút)/Βηρυτός/Berytus ?	LB	Soška bytosti se lví hlavou (Barnett 1975 a tab. 32 = B 48).
Neznámé	SY	Relief s vyobrazením tauroktonie a nápisem (De Jong 1997).
Niḥā (ant. Nihata) nebo Karak Niḥ v Libanonu	LB	Obětnický nůž s rukojetí nesoucí možné mithraistické motivy (Seyrig 1974).

Regiones extra Imperium Romanum

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Hamadān	Ἐκβάρανα/Ecbatana Partiorum	IR	Nápis (<i>CIMRM</i> 8).
Ḥatra	Ḥatra	IQ	Relief s vyobrazením bytosti se lví hlavou (Widengren 1966: 440).
Šūs (Súsy)	Σοῦσα/Susa	IR	Nápis (<i>CIMRM</i> 7); fresky s údajnými mithraistickými motivy (<i>CIMRM</i> 7b).
Tachte-Džamsíd (Persepolis)	Περσέπολις/Persepolis	IR	Nápis (<i>CIMRM</i> 9).
Warkā' (Uruk)	Ὀρχοί/Uruk	IQ	Mithraeum (<i>CIMRM</i> 7c = Lenzen 1955: 46–55 a obr. 11). Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (Windengren 1966: 452–453; 1980: 667).

Monumenty z *regiones extra imperium Romanum*, ale bez známých nálezových okolností

Oblast nálezu	Stát	Typ nálezu
Oblast starověké Baktrie	?	Zlaté mince s vyobrazením Mithry (CIRRM 1–6).

2.1 Aegyptus

[001-Aeg] El-Ašmūnein (ant. Ἡρμοῦ Πόλις Μεγάλη / Hermopolis Magna) [2 C8]

Největším a po umělecké stránce nejlépe provedeným mithraistickým monumentem, který pochází s největší pravděpodobností ze starověké Hermopole, je velký [001-Aeg-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹ (0,92 × 0,69 m). V současné době se nachází se ve sbírkách muzea v Káhiře, kam byl zakoupen v roce 1941.² Tauroktonie je situována do výklenku mezi dva sloupy s ozdobnými hlavicemi spojenými klenutým obloukem. Na sloupech jsou vyobrazeni oba světloňoši, Cautopates vlevo, Cautes (kvůli poškození povrchu je dochován jen částečně) vpravo. Z doprovodných zvířat se na tomto exempláři nacházejí všechna ve svých obvyklých pozicích, stejně jako busty Slunce a Měsíce v příslušných horních rozích. Pozoruhodným detailem je busta boha Saturna, který vystupuje ze skály nad Mithrovou hlavou u ohybu klenutého oblouku. Vnitřek Mithrova vlajícího pláště nese stopy původní červené barvy. Druhým monumentem, který s největší pravděpodobností pocházel ze starověké Hermopole, je malý vápencový [001-Aeg-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie³ (výška cca 0,18 m), na které byli zachyceni pouze býk a Mithra. Tento monument byl v roce 1895 zakoupen Královskými muzei v Berlíně, dnes je však pokládán za ztracený.

[002-Aeg] El-Bahnasā (ant. Ὀξύρυγχος / Oxyrhynchus) [2 C8]

V roce 1933 zakoupilo muzeum v Alexandrii poškozený a ze třech velkých fragmentů složený vápencový [002-Aeg-001] reliéf s vyobrazením bytosti se lví hlavou.⁴ Podle všech dostupných informací pochází tento monument z ilegálních vykopávek podniknutých v místech, kde se ve starověku nacházelo město Oxyrhynchos. Postava je zde vyobrazena od pasu nahoru v lidské a od pasu dolů ve zvířecí podobě, s kopyty místo chodidel. Hlava bytosti je lví a vyznačuje se ní nimbus se slunečními paprsky. Na zádech bytosti se nacházejí dva páry křídel, jeden směřující nahoru, druhý dolů. V obou rukách, které má bytost přitisknuté k hrudi, třímá klíče, v pravé ruce drží navíc vztyčenou pochodeň. V dlaních svírá hady, kteří se svíjejí směrem k zemi, jeden z nich drží hlavu nad kratěrem stojícím na zemi po pravé straně bytosti, druhý nad hořícím oltářem na straně levé. V prostoru mezi pravými křídly se nachází vyobrazení lva a hvězdy, na hrudi bytosti v prostoru mezi rukama potom oválný předmět, patrně hromoklín. Reliéf nese stopy původních barev. Vzhledem ke skutečnosti, že byl tento artefakt nalezen mimo prokazatelný mithraistický kontext, jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické monumenty.

[003-Aeg] Iskandarija (Alexandrie) (ant. Ἀλεξάνδρεια / Alexandria) [2 C7]

Informace o přítomnosti Mithrova kultu ve starověké Alexandrii jsou převážně nespolehlivé. Na existenci minimálně jednoho [003-Aeg-M] mithraea lze usuzovat ze zprávy církevního otce Sózomena, který zmiňuje, že v roce 362 vyvolal záměr alexandrijského patriarchy Georgia přestavět zdejší a již dávno opuštěné mithraeum na křesťanský kostel rozsáhlé nepokoje, ve kterých přišel o život.⁵ Věrohodnost této informace nelze jednoznačně ověřit a z tohoto důvodu řadím hypotetické alexandrijské mithraeum mezi možné, ale sporné mithraistické objekty. Dva zbývající monumenty, které Vermaseren uvádí mezi nálezy z Alexandrie, z ní nepocházejí a jsou proto pojednány v oddíle věnovaném egyptským monumentům s nejasnými nálezy okolnostmi.⁶

1) *CIMRM* 91. Ve Vermaserenově korpusu je tento monument chybně řazen mezi nálezy z mithraea v Memfidě. Stejně chyby se dopouští rovněž Manfred Clauss (1992: 243, pozn. 66). Monument je dobře zachovalý, poškozené a chybějící části zahrnují Mithrovu hlavu a pravou paži s dýkou.

2) Harris 1996: 169.

3) Harris 1996: 172 a obr. 3.

4) *CIMRM* 103 = B 26 = Breccia 1935–1937. Monument je dobře zachovalý, nedochovala se malá část horního okraje.

5) Sózomenos, *Historia ecclesiastica* V.7. Tato událost je zmiňována i v dalších pramenech, ne všechny však označují zmiňovaný pohanský chrám za mithraeum (viz např. Ammianus Marcellinus XXII.11).

6) Viz [Aeg-002] a [Aeg-003] níže.

[004-Aeg] Mīt Rahīna/Manf (ant. Μεμφίς / Memfis/Memphis) [2 C7]

Jedinou lokalitou v Egyptě, o které můžeme s dostatečnou mírou jistoty tvrdit, že se zde nacházelo [004-Aeg-M] mithraeum, je Mīt Rahina, starověká Memfis.⁷ Okolnosti, které k objevu mithraea vedly, však zůstávají do značné míry nejasné.⁸ Zdá se, že mithraeum nebylo odkryto během systematického průzkumu a nejasnosti panují i ohledně doby, kdy se tak mělo stát. Jisté je pouze to, že monumenty zde nalezené se dostaly do sbírek muzea v Káhiře již před rokem 1904. Informace uvedená u popisku zde vystavených tauroktonií říká, že byly objeveny během vykopávek pod vedením Eugena Grebauta v roce 1901.⁹ Jiné zdroje však tvrdí, že k jejich nálezů došlo již v roce 1885¹⁰ nebo dokonce 1838.¹¹ Z mithraea pocházejí¹² následující nálezy: poškozený [004-Aeg-M-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹³ (výška cca 0,8 m). Provedení je standardní, ale bez vyobrazení světloňů, býk je proporčně menší, než je obvyklé, ze zvířat jsou přítomni pes, had a havran, v horních rozích se nacházejí busty Slunce a Měsíce v obvyklých pozicích; [004-Aeg-M-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹⁴ (výška cca 0,8 m) bez jinak obvyklých světloňů, který je špatně zachovalý (nebo nedokončený).¹⁵ Ze zvířat jsou zachyceni pes, had a štír; [004-Aeg-M-003] fragmentárně dochovaná socha bytosti se lví hlavou¹⁶ (výška 0,7 m), ze které zbylo do pasu nahé lidské torzo se lví hlavou a bohatou hřívou, s bederní rouškou kolem boků, bez zachovaných atributů; [004-Aeg-M-004] socha světloňe¹⁷ (výška i s podstavcem cca 0,75 m), pravděpodobně Cauta; [004-Aeg-M-005] fragment sochy světloňe¹⁸ (výška cca 0,4 m); [004-Aeg-M-006] socha světloňe¹⁹ (výška cca 0,5 m); [004-Aeg-M-007] fragment sochy světloňe²⁰ (výška cca 0,4 m); [004-Aeg-M-008] fragment sochy postavy v orientálním oděvu²¹ (výška cca 0,25 m); [004-Aeg-M-009] socha stojícího lva²² (délka cca 0,5 m) směřujícího doprava. Mithraistický status výše uvedených artefaktů pokládám za potvrzený s dostatečnou mírou přesvědčivosti. Mithraistický status dvou [004-Aeg-001] sošek ženských postav²³ je nejistý, neboť není jasné, zda byly nalezeny spolu s ostatními mithraistickými monumenty v prostorách mithraea. Vzhledem ke skutečnosti, že nálezové okolnosti monumentů ze starověké Memfidy jsou obecně nejasné, tyto dvě sošky vyřazuji ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

7) Strzygowski 1904: 9.

8) Podrobné shrnutí nejasností panujících ohledně objevu mithraea v Memfidě viz Lease 1986: 115–118.

9) Lease 1986: 116.

10) Strzygowski 1904: 9.

11) Wiedemann 1924: 310–311.

12) Reliéf s vyobrazením tauroktonie *CIMRM* 91, který Vermaseren uvádí mezi nálezy z Memfidy, viz [001-Aeg-001] výše, z této lokality nepochází. Místem jeho nálezů byla s největší pravděpodobností starověká Hermopolis Magna (Harris 1996: 169) a je proto pojednán mezi nálezy z této lokality.

13) *CIMRM* 92 (a obr. 34, který Vermaseren ve svém korpusu chybně přisuzuje monumentu *CIMRM* 91, což bylo následně v *CIMRM* II, s. 17 opraveno) = *TMM* II, č. 285b (s. 520) a obr. 479 = Strzygowski 1904: č. 7259 a obr. 4 (s. 9–10).

14) *CIMRM* 93 = *TMM* II, č. 285c (s. 520) a obr. 480 = Strzygowski 1904: č. 7260 a obr. 5 (s. 10–11).

15) Strzygowski 1904: 10.

16) *CIMRM* 94 = *TMM* II, č. 285d (s. 521) a obr. 481 = B 5 = Strzygowski 1904: č. 7268 a obr. 13 (s. 14–15).

17) *CIMRM* 95 = *TMM* II, č. 285e (s. 521) a obr. 482 = Strzygowski 1904: č. 7265 a obr. 10 (s. 13–14).

18) *CIMRM* 96 = *TMM* II, č. 285f (s. 251) a obr. 484 = Strzygowski 1904: č. 7263 a obr. 8 (s. 12).

19) *CIMRM* 97 = *TMM* II, č. 285g (s. 251) a obr. 483 = Strzygowski 1904: č. 7266 a obr. 11 (s. 14).

20) *CIMRM* 98 = *TMM* II, č. 285h (s. 251) a obr. 482 = Strzygowski 1904: č. 7264 a obr. 9 (s. 13).

21) *CIMRM* 99 = *TMM* II, č. 285i (s. 251) a obr. 486 = Strzygowski 1904: č. 7267 a obr. 12 (s. 14).

22) *CIMRM* 100 = *TMM* II, č. 285j (s. 252) a obr. 487 = Strzygowski 1904: č. 7269 a obr. 14 (s. 15).

23) *CIMRM* 101 = *TMM* II, č. 285k-1 (s. 252) a obr. 488–489 = Strzygowski 1904: č. 7261 a obr. 6 (s. 11); č. 7262 a obr. 7 (s. 12).

2.1.1 Monumenty z Egypta, ale bez známých nálezových okolností

[Aeg-001] Fragment sochy bytosti se lví hlavou²⁴

O tomto monumentu (výška 0,53 m) existují jen velmi kusé údaje. Popis fragmentu ve Vermaserenově korpusu je založen na informacích poskytnutých Wiedemannem, který tento artefakt zakoupil v roce 1882 pro muzeum v Káhiře. Místem původu měla být starověká Apollinopolis Magna, dnešní Edfu. Harris se domnívá, že se v tomto případě nejedná o vyobrazení bytosti se lví hlavou, ale o fragment sochy zvířete se třemi hlavami (*triceps animans*), která mohla být součástí Sarápidovy sochy.²⁵ Tento závěr je zpochybněn Raffaellou Bortolinovou, která poukazuje na zmiňovanou přítomnost zbytků paží.²⁶ Vzhledem ke skutečnosti, že současné místo výskytu tohoto monumentu je neznámé a k dispozici není ani žádná jeho obrazová reprodukce, zůstává jednoznačné vyhodnocení tohoto nálezu obtížné. Nález proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické artefakty.

[Aeg-002] Hlava Mithrovy sochy²⁷

Vermaseren řadí tento artefakt mezi monumenty pocházející z Alexandrie, přesné místo nálezů však není známé. Von Sieglin, který tento monument (výška 0,105 m) poprvé zmiňuje, neuvádí ohledně nálezových okolností žádné informace. Závěr, že by se mohlo jednat o ztvárnění Mithry, je založen pouze na trpícím výrazu zobrazené postavy, a tím pádem značně spekulativní. Von Sieglin sám nevyklučoval možnost, že zobrazeným božtvem byl Attis nebo jeden z mithraistických světloňů.²⁸ Vzhledem k nedostatku podrobnějších informací řadím tento artefakt mezi možné, ale sporné mithraistické monumenty.

[Aeg-003] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie²⁹

Von Sieglin ve svém komentáři k hlavě údajné Mithrovy sochy zmiňuje rovněž fragment mramorové desky s vyobrazením tauroktonie, který se měl nacházet v Rubensohnově sbírce v Berlíně.³⁰ Podle Harrise se jednalo o fragment kruhovitěho reliéfu s vyobrazením tauroktonie, který se nyní nachází v archeologickém semináři v německém Münsteru.³¹ Zachována je spodní část reliéfu s viditelnou pravou nohou Mithry, kterou přišlapuje zadní nohu býka, a had. Pod tauroktonní scénou se nachází lev, kráter a devět oltářů. Rondel rovněž obsahuje slovo *Zandys* (jméno pořizovatele, které poukazuje na thrácko-balkánský původ reliéfu) a fragmenty několika dalších písmen.³²

2.2 Asia

[001-Asi] Bergama (ant. Πέργαμον/Pergamon/Pergamum) [2 B4]

Zde v roce 1909 nalezený sloupovitý [001-Asi-001] oltář s nápisem³³ (výška 0,21, průměr 0,65 m) nese dedikaci Ἡλίω, což činí jeho mithraistický charakter nepravděpodobným. Rovněž titul δῶδοῦχος („světloň“), kterým je na nápisě osloven jeho pořizovatel Klaudios Nikomédés, není z prostředí římského kultu boha Mithry doložen. Za těchto okolností nápis vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

24) *CIMRM* 102 = B 19 = Wiedemann 1924: 311–312.

25) Harris 1996: 176.

26) Bortolin 2012: 210.

27) *CIMRM* 104 = Von Sieglin 1927: č. 116 (s. 126–127), obr. 52 a tab. VIII.3.

28) Von Sieglin 1927: 127.

29) *CIMRM* 105.

30) Von Sieglin 1927: 127.

31) Harris 1996: 171–172 a obr. 2.

32) Harris 1996: 171.

33) *CIMRM* 24 = *AE* 1911, č. 43 = Hepding 1910: č. 36 (s. 453).

[002-Asi] Değirmendere (ant. Κολοφῶν/Kolofón) [2 B4]

Ze starověkého Kolofónu pochází [002-Asi-001] nápis nesoucí dedikaci *Deo Sancto Invicto Mit(h)rae*.³⁴ Jméno pořizovatele ani bližší nálezové okolnosti nejsou známé.

[003-Asi] Hisarköy (ant. Ἀμόριον/Amorion/Amurium) [2 C3]

Dlouhý [003-Asi-001] nápis³⁵ v řečtině na třech stranách vápencové stély zmiňuje nařízení o každoročním konání obřadů na počest Kyrilly ve dnech tradičně vyhrazených svátku *mithrakana*, hrazených z výnosů vinice. Spojitost s římskou formou Mithrova kultu je prakticky vyloučena.³⁶ Nápis z tohoto důvodu vyřazuje ze seznamu relevantních mithraistických monumentů.

[004-Asi] Savçılar, Simav (*apud* ant. Synaos) [2 B4]

V zahradě jednoho z domů v Savçıлару se v roce 1926 nacházel [004-Asi-001] kamenný blok s nápisem³⁷ (výška 0,84 m) v řečtině, který pořídil Midón, syn Solónův, a který nesl dedikaci Ἡλίω(ι) Μίθραι. Pořízení nápisu je datováno do let 77–78.³⁸ Cumont i Vermaseren zmiňují, že na kamenném bloku se nacházela busta s vyobrazením Mithry, tuto informaci však novější vydání tohoto nápisu nepotvrzují.³⁹ Na základě dostupných údajů nelze zcela jednoznačně rozhodnout, zda tento nápis již spadá mezi nálezy z prostředí římského kultu boha Mithry, nebo stále reflektuje některou z tradičních forem uctívání tohoto božstva v Malé Asii.⁴⁰ Z tohoto důvodu řadím tento artefakt mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické monumenty.

[Geografická poznámka: Cumont uvádí jméno lokality chybně jako Savçılar a tento název přejímá i Vermaseren. Správný název této lokality je Savçılar.⁴¹]

2.3 Cilicia

[001-Cil] Anavarza, Dilekkaya (ant. Ἀνάζαρβα/Anazarbos/Caesarea/loustinianoupolis/loustinoupolis) [2 D4]

Z této lokality pochází [001-Cil-001] oltář s nápisem⁴² (1,37 × 0,47 × 0,45 m) v řečtině, který uvádí, že jeho pořizovatel, římský občan [Markus Aure]lius Seleukos,⁴³ byl *ιε[ρευς καὶ] / πατήρ διὰ βίου Διὸς [Ἡλίου] / ἀνεκλήτου Μίθρα* („kněz a doživotní Otec boha Slunce neporazitelného Mithry“). Prvních pět řádků nápisu bylo úmyslně vymazáno, zjevně v důsledku provedení *damnatio memoriae* císaře, jehož jméno bylo na oltáři zmíněno. Mithraistický status tohoto monumentu je potvrzen nejen výskytem Mithrova jména, ale rovněž použitím mithraistického titulu Otec.

34) *CIMRM* 24B (*CIMRM* II, s. 13) = EDCS-51000040.

35) *CIMRM* 22 = *TMM* II, č. 4 (s. 91–92) = Ramsey 1889: 17–22.

36) Boyce & Grenet 1991: 259–260.

37) *CIMRM* 23 = Cumont 1939: 69–70 = *AE* 1941, č. 140 = Levick et al. 1993, č. 449 (s. 147) a tab. XLVIII.

38) Cumont 1939: 69. Datace je vztažena ke 162. roku Sullovy éry, viz též Gordon 1994: 470 a pozn. 56. Pokud je tato datace správná, nápis by byl pořízen v době, ze které pochází nejstarší doklady o existenci římského kultu boha Mithry (75–125).

39) Viz komentář v Levick et al. 1993, č. 449 (s. 147). Gordon (1994: 470 a pozn. 57) nicméně podotýká, že busta se na kamenném bloku mohla dříve vyskytovat, ale nyní již není v důsledku poškození kamene patrná.

40) Gordon 1994: 470. Viz též Boyce & Grenet 1991: 261.

41) Viz GeoNames 301447; Levick 1993: 147.

42) *CIMRM* 27bis = *CIMRM* II, s. 13 = Gough 1952: č. 3 (s. 131–132) a tab. XIIa,

43) Rekonstrukce jména pořizovatele je nejistá, Gough (1952: s. 132) navrhuje Marcus Aurelius, Claus (1992: 238) pokládá tuto rekonstrukci za neopodstatněnou.

[002-Cil] Gözlükule, Tarsus (ant. Τάρσος/Tarsus/Antiochia ad Cydnum) [2 D4]

Zajímavým artefaktem je [002-Cil-001] bronzová mince⁴⁴ s vyobrazením císaře Gordiana (období vlády 238–244) na lící straně a Mithry s paprscitou čelenkou zabíjejícího býka na rubové straně, která byla ražena městem Tarsos. Z důvodu oficiální povahy tohoto artefaktu není příliš pravděpodobné, že by měl přímou návaznost na římský kult boha Mithry (jakkoli přesvědčivě dokládá znalost motivu Mithry zabíjejícího býka v této oblasti). Minci samotnou vyřazují ze seznamu nálezů přímo se týkajících římské formy Mithrova kultu.

2.4 Galatia et Cappadocia

[001-Cap] Amasya (ant. Ἀμάσεια/Amaseia/Amasia) [2 D2]

Mithraistický charakter [001-Cap-001] náhrobního nápisu⁴⁵ byl vyvozován na základě formulace στρατιώτη εὐσεβεῖ („zbožnému vojákovi“), která podle Cumonta mohla odkazovat nikoli k povolání, ale k předchozímu zasvěcení do mithraistického iniciačního stupně *miles* (Voják).⁴⁶ Tento závěr je však velmi nejistý a založený pouze na vzdálené paralele s nápisem z německého Wiesbadenu.⁴⁷ Vzhledem ke skutečnosti, že nápis Mithru nezmiňuje a byl pořízen matkou zesnulého, je s největší pravděpodobností rétorickou připomínkou zbožnosti a oddanosti zesnulého Tita Aurelia Lucana a nikoli dokladem jeho zasvěcení do Mithrova kultu.⁴⁸ Nápis z tohoto důvodu vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[002-Cap] Boğazkale/Boğazköy [2 C3]

V místech, kde se v minulosti nacházelo hlavní město chetitské říše Chattušaš, byly nalezeny [002-Cap-001] hliněné tabulky s nápisy ze 14. století př. n. l., zaznamenávající text mírové smlouvy mezi chetitskou říší a královstvím Mitanni.⁴⁹ Ve výčtu božstev, která byla pokládána za garanty jejího dodržování, byl uveden rovněž Mitra. Tyto artefakty vyřazují ze seznamu relevantních nálezů, protože doba jejich pořízení o více než tisíciletí předchází době vzniku římské formy Mithrova kultu. Pro jeho poznání tak tyto tabulky nemají prakticky žádnou relevanci.

[003-Cap] Camihöyük, Göynük [2 D3]

Během záchranných vykopávek v roce 2009 byly v Camihöyüku objeveny [003-Cap-001] tři fragmenty terakotové masky⁵⁰ v životní velikosti zobrazující mužský obličej s fryžskou čapkou. Zobrazené božstvo bylo archeology identifikováno jako Mithra a nález masky kladen do souvislosti s poblíž odkrytými základy budovy z římského období, jejíž architektonický plán vykazuje určité paralely s uspořádáním [003-Cap-M] mithraea.⁵¹ Za absence jasných podpůrných dokladů přítomnosti Mithrova kultu však zůstává identifikace nálezů z Camihöyüku nejistá, neboť v případě zobrazené postavy se může jednat rovněž o Attida, což by následně zpochybnilo relevantnost chápání odkryté budovy jako mithraea. Nález masky a hypotetické mithraeum tedy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické monumenty.

[004-Cap] Çamlıca/Pharasa/Faraša (ant. Ariaramneia) [2 D3]

Zde nalezený [004-Cap-001] nápis⁵² v řečtině a aramejštině zmiňuje, že jeho pořizovatel, vojenský velitel jménem Sa(n)garios, ἐμάγευσε Μίθρη. Cumont se domníval, že tato formulace

44) *CIMRM* 27.

45) *CIMRM* 15.

46) Cumont v Anderson et al. 1910: č. 108 (s. 132).

47) *CIMRM* 1234 = HD041223 = UEL 15701 = *CIL* XIII.II.1, č. 7571.

48) Claus 1992: 293.

49) *CIMRM* 16.

50) Erol & Şenyurt 2011: 88–89 a obr. 7–9.

51) Erol & Şenyurt 2011: 88.

52) *CIMRM* 19.

neznamená „stal se Mitrovým mágem/knězem“, ale „provedl mazdejské obřady na počest Mithry“.⁵³ Otázku, zdali se tento nápis týká římské formy Mithrova kultu a ne některé z jeho maloasijských forem, je nemožné s určitostí zodpovědět. Nápis je datován do 1. století⁵⁴ a teoreticky tak spadá do doby rané fáze existence římského kultu boha Mithry. Z tohoto důvodu jej řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Co se týče možné existence jeskynního [004-Cap-M] mithraea v této lokalitě, kterou naznačuje komentář k tomuto nápisu ve Vermaserenově korpusu, vzhledem k absenci jakýchkoli dalších informací ji nepokládám za potvrzenou. Hypotetické mithraeum tedy vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[005-Cap] Emirgazi, Arisama Dağı (*apud* ant. Ardistama) [2 C4]

V Emirgazi nalezená [005-Cap-001] soška⁵⁵ údajně zobrazuje stojícího římského vojáka v přilbici, jehož pravá ruka spočívá na vyobrazení zrození Mithry ze skály a levá na sloupu, na jehož vrcholku se nachází lví hlava s rysy Gorgony. Na základě fotografie otištěné v Ramseyho monografii sdílím Vermaserenův skepticismus vyjádřený v komentáři k tomuto monumentu v *CIMRM*. Soška nevykazuje prakticky žádnou podobnost s jakýmkoli známým mithraistickým artefaktem a Ramseyho závěry jsou v tomto směru minimálně nedůvěryhodné. S velkou mírou pravděpodobnosti se navíc jedná o moderní padělek.⁵⁶ Sošku lze proto jednoznačně vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[006-Cap] Kayseri (ant. Καισάρεια/Caesarea/Mazaka/Eusebeia) [2 D3]

V Kayseri objevený [006-Cap-001] mramorový sloup s nápisem⁵⁷ (rozměry nezjištěné) je zasvěcen *Soli Invicto* / *Mythrae* a s největší pravděpodobností sloužil jako podstavec pro sochu slunečního božstva.⁵⁸ Pořídil jej otrok Callimorphus, *arkarius*, na počest a za bezpečí císařského otroka Chresima, v jehož službách působil a který zastával funkci účetního (*dispensator*). Oba otroci byli s největší pravděpodobností součástí císařské provinční správy.⁵⁹ Mithraistický status tohoto monumentu lze pokládat za potvrzený.

[007-Cap] Kemerhisar (ant. Τύανα/ Tyana/Colonia Aurelia Antoniniana) [2 D4]

V Kemerhisaru nalezený [007-Cap-001] nápis⁶⁰ v řečtině nesl dedikaci Θεῷ δίκαιῳ Μίθρῳ („Bohu spravedlivému Mithrovi“). Nápis je bohužel pokládán za ztracený a jeho jediný známý opis pořídil v 50. letech 19. století Nikolaos S. Rizos.⁶¹ Přesnější datace nápisu je nemožná a zvolený epitet neumožňuje jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o monument pocházející z prostředí římského kultu boha Mithry, nebo některé z jeho předchozích maloasijských forem blízkých zoroastrovské tradici. Jisté je, že pro epitet „spravedlivý“ nenacházíme žádnou odpovídající paralelu v západním materiálu.⁶² Z tohoto důvodu řadím tento nápis mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

53) Cumont 1939: 68–69; srov. též Nock 1942: 350; Boyce & Grenet 1991: 272–273.

54) Grégoire 1908: 445.

55) *CIMRM* 20 = Ramsey 1909: 217–222 a tab. XVII.

56) Calder 1927.

57) *CIMRM* 17 = *CIL* III, č. 6772 = *CIL* III, č. 12135 = D 1661 = *AE* 1889, 00045 = EDCS-27800570.

58) Nápis totiž začíná slovem *Solem* („Slunce“), které naznačuje, že dedikovaným předmětem byla právě socha tohoto božstva.

59) Clauss 1992: 238.

60) *CIMRM* 18 = *TMM* II, č. 3 (s. 91).

61) Rizos 1856: 113–114.

62) Gordon 2015: 451–452.

[008-Cap] Nemrud Daği [2 D3]

Na vrcholku hory Nemrud Daği, kde bylo králem Antiochem I. vybudováno pohřebiště kommagenských králů, se nachází několik [008-Cap-001] monumentů a nápisů,⁶³ které poskytují důležitý vhled do hybridní podoby kommagenské náboženské tradice spojující v sobě prvky perského a řeckého náboženství. Jedním ze zde uctívaných božstev byl i Mithra, zde ztotožněný s řeckým Apollónem. Mithra-Apollón je v Nemrud Daği vyobrazen na kamenné stéle v okamžiku, kdy si potřásá pravicí s kommagenským králem.⁶⁴ Komplex byl vybudován v 1. století př. n. l. a časově tak předchází vzniku římského kultu boha Mithry. Tyto monumenty a nápisy je proto možné vyřadit ze seznamu nálezů přímo se týkajících římského kultu boha Mithry. Nelze však zpochybnit, že mohou představovat cenný zdroj informací pro pochopení kulturního pozadí, které mohlo formování římského kultu boha Mithry výrazně ovlivnit.

[009-Cap] Trabzon (ant. Τραπεζοῦς/Trapezus) [2 D2]

Existence [010-Cap-M] mithraea⁶⁵ v okolí Trabzonu je vyvozována na základě zmínky v textu svatého Evžena z Trabzonu,⁶⁶ který podává zprávu o zničení Mithrovy sochy nacházející se na vrcholku jedné z okolních hor. Kontext celé události a její popis jsou nejasné a nevedou k jednoznačnému závěru, že se jednalo o místo a sochu související s římským kultem boha Mithry. Hypotézu o existenci mithraea v Trabzonu je tak v tuto chvíli možné odmítnout jako nepodloženou. Rovněž souvislost [010-Cap-001] trabzonských mincí⁶⁷ s vyobrazením Mithry s římským kultem tohoto božstva zůstává nejasná. Kromě obvyklých ztvárnění Mithry v podobě busty slunečního božstva s fryžskou čapkou s paprsky,⁶⁸ které navazují na lokální maloasijskou tradici, se na několika dalších mincích nachází vyobrazení Mithry jezdcem. Mithra na koni je zobrazen společně s dalšími předměty v podobě oltáře, hada, stromu nebo ptáka (pravděpodobně havrana) sedícího na sloupu.⁶⁹ Na některých mincích se Mithra jezdec dokonce objevuje ve společnosti dvou po boku stojících světloňů.⁷⁰ Mince s tímto motivem, pocházející ze severovského období, patrně dokládají znalost římské varianty Mithrova kultu, která se mísí s jeho maloasijskými formami. Vzhledem k veřejnému aspektu těchto mincí však můžeme přímou souvislost s římským kultem boha Mithry s největší pravděpodobností vyloučit.

2.4.1 Monumenty z provincie Galatia et Cappadocia, ale bez známých nálezových okolností

[Cap-001] Pohřební nápisy⁷¹

Mithraistický status funerálních nápisů z Lykaónie byl vyvozován na základě výskytu slov λέων (lev) a αετός (orel).⁷² K jejich mithraistickému statusu byl skeptický již Franz Cumont v době vydání *Textes et monuments*.⁷³ Ve své pozdější studii shrnující mithraistické nálezy

63) *CIMRM* 28–32.64) *CIMRM* 30.65) *CIMRM* 14.66) *TMM* II, s. 55, text c.

67) Wojan 2006; Keleş 2008 (v téměř nesrozumitelné angličtině a s velmi povrchní znalostí římského kultu boha Mithry); Dalaison & Remy 2013: 40–42.

68) *RG* I.1 (Trapezus), č. 4 (s. 108 a tab. XV, obr. 16); č. 11 (s. 109). Viz též Bricault & Vermiers 2021: 145, obr. 2.69) *RG* I.1 (Trapezus), č. 16 (s. 110 a tab. XV, obr. 20); č. 19 (s. 110 a tab. XV, obr. 22); č. 25 (s. 111).70) *RG* I.1 (Trapezus), č. 26 (s. 111). Ohledně identifikace světloňů viz Bricault & Veymiers 2021: 144–145 a obr. 3. Barevná fotografie této mince, ražené císařem Elagabalem v roce 218/219, je dostupná v online katalogu *Harvard Art Museum* na: <<https://harvardartmuseums.org/collections/object/177340?position=0>> [10. 9. 2022].71) *CIMRM* 21 = Sterret 1884–1885: č. 26 (s. 26–27); č. 153–154 (s. 91–93).

72) Rohde 1894: 679, pozn. 1.

73) *TMM* II, s. 173.

z Malé Asie svůj odmítavý postoj pouze potvrdil,⁷⁴ s přihlédnutím k argumentaci Williama Ramseyho, podle kterého bylo výrazů „lev“ a „orel“ užito k pojmenování samotných hrobek.⁷⁵ Tyto nápisy proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

2.5 Iudaea

[001-Iud] Jeruzalém (ant. Ierusalem/Hierosolyma/Colonia Aelia Capitolina) [2 D6]

Hypotéza o existenci [001-Iud-M] mithraea v Jeruzalémě je založena na objevu jeskyně neda-leko míst, kde se nacházel tábor desáté římské legie nazývané *Fretensis*,⁷⁶ a nálezu [001-Iud-001] kráteru s hadím motivem, který byl Jodi Magnessovou interpretován jako mithraistický artefakt.⁷⁷ Oba tyto důkazy jsou však velmi slabé. V případě jeskyně nic nenasvědčuje tomu, že byla využívána pro účely Mithrova kultu. Nádoby s hadím motivem byly sice v některých případech v mithraeích skutečně nalezeny, jejich užívání však nebylo vázáno výhradně na prostředí Mithrova kultu.⁷⁸ Bez dalších a přesvědčivějších indicií tak lze hypotézu o přítomnosti Mithrova kultu v Jeruzalémě prozatím odmítnout jako nepodloženou.

[002-Iud] Sdot Jam (ant. Καισάρεια/Στρατώνος Πύργος/Caesarea Maritima/Colonia Prima Flavia Augusta) [2 D6]

V roce 1973 byly během archeologických vykopávek v oblasti antického přístavního města Caesarea Maritima objeveny podzemní místnosti s klenutými stropy, které sloužily jako přístavní sýpky (*horrea*) a skladiště.⁷⁹ Po odkrytí místnosti označované archeology číslem I a analýze zde učiněných nálezů bylo zjištěno, že tyto prostory byly od jisté doby využívány jako [002-Iud-M] mithraeum.⁸⁰ Ústřední síň mithraea je široká 4,95 m a dlouhá 20,5 m (původní délka místnosti se ale musela blížit 30 m) s klenutým stropem v maximální výšce 4,94 m. U zadní stěny místnosti se nacházejí pozůstatky malého oltáře. Mithraistický charakter nálezů byl potvrzen nejenom na základě pozůstatků bočních pódíí (šířka 1,6 m, délka 10,4 m, výška 0,4 m), ale rovněž díky dvěma dalším nálezům: [002-Iud-M-001] miniaturního mramorového medailonu s vyobrazením tauroktonie⁸¹ (průměr 0,075 m, tloušťka 0,01 m), který je rozdělen do dvou obrazových ploch. V horní větší části se nachází vlastní vyobrazení tauroktonie bez obvyklých zvířat, pouze s oběma světlonosi (Cautes vpravo, Cautopates vlevo) a bustami Slunce a Měsíce v horních rozích. Ve spodní části medailonu se nacházejí tři scény z Mithrova posvátného příběhu (zleva doprava): i) ponížení Slunce; ii) hostina Mithry a Slunce; iii) Mithra jedoucí na bykovi směrem k ležícímu božstvu (Saturn ?); [002-Iud-M-002] špatně viditelných fresek s vyobrazením iniciačních scén.⁸² Z mithraea rovněž pochází velké množství [002-Iud-M-003] drobných nálezů, které byly během archeologických vykopávek pečlivě shromážděny a následně zanalyzovány.⁸³ Po architektonické stránce se mithraeum vyznačovalo dvěma pozoruhodnými detaily: a) v zadní části mithraea se v místech, kde se nacházela tauroktonie, v klenutém stropu vyskytoval světlík, který umožňoval průchod slunečních paprsků. Ty pak v období kolem letního slunovratu osvětlovaly místo, kde se nacházel oltář; b) do klenby stropu byla zasazena dřevěná přepážka v podobě slunce s paprsky, která oddělovala prostor s oltářem před tauroktonií od zbývající části mithraea.⁸⁴ Zbytky modré omítky naznačují, že strop mithraea byl vymalován tak, aby připomínal nebeskou klenbu.

74) Cumont 1939: 71 a pozn. 3.

75) Ramsey 1906: 278.

76) Cabezón Martín 2002.

77) Magness 2003; 2004.

78) Friedheim 2007: s. 145–146, pozn. 108; 2014: 324–325.

79) Bull & DeRose Evans 2017a.

80) Hopfe & Lease 1975; Bull 1978; Blakely et al. 1987; Hopfe 1990: 2228–2230; Gordon 2001: 78–82; Bull et al. 2017.

81) Hopfe & Lease 1975: 6–7 a obr. 2; Bull 1974; 1978; Ratzlaff 2017: 49–56.

82) Bull 1978: 84–88; Ratzlaff 2017: 41–49.

83) Bull et al. 2017, příloha 2 (s. 85–90).

84) Bull & Fritzius 2017.

Zajímavý problém představuje datace založení a fungování mithraea. Caesarejské mithraeum bylo zpočátku datováno do 3. století, následná analýza keramických střepů však tuto dataci posunula do poslední čtvrtiny 1. století.⁸⁵ Z mithraea v Caesarei Přímořské se tak na jistou dobu stala nejstarší doložená mithraistická svatyně. Následné výzkumy však některé z původních poznatků upravily. Za prvé, zdá se, že podzemní prostory s klenutým stropem, ve kterých se nacházelo mithraeum, nesloužily jako sýpka, jak se archeologové původně domnívali, nýbrž jako audienční prostory *praetoria*, ve kterém sídlil římský finanční správce provincie Iudaea.⁸⁶ Existenci mithraea by bylo v tomto případě možné klást do souvislosti s aktivitou římských úředníků dohlížejících na fungování přístavu. Zadruhé, raná datace mithraea a celé konstrukce prostor s klenutými stropy byla revidována a nyní se badatelé kloní k závěru, že mithraeum bylo nejspíše založeno až v průběhu 2. století nebo možná dokonce až ve 3. století.⁸⁷

2.6 Lycia et Pamphylia

[001-Lyc] Fari mevkii, Kılıç (ant. Βάρτις/Baris) [2 C4]

Božstvo usmrcující býka na [001-Lyc-001] reliéfu⁸⁸ z Baridy bylo po bližším přezkoumání identifikováno jako bohyně Niké zabíjející býka.⁸⁹ Tento artefakt je proto možné vyřadit ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[002-Lyc] Kavak Dağı (ant. Marmara) [2 C4]

Hypotéza Carla Antiho o existenci [002-Lyc-M] mithraea v Kavag-Dağı⁹⁰ nebyla následně podpořena žádnými relevantními nálezy.⁹¹ Hypotetické mithraeum proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[Geografická poznámka: GeoNames 308807 uvádějí tuto lokalitu pod alternativním názvem Bağlık Dağı a s jinými koordináty než DARE 27773, nicméně v přibližně stejné lokalitě. Identifikace Kavak Dağı s antickou Marmarou není zcela jistá.]

2.7 Syria

[001-Syr] 'Arshai Kibār/Al Hawā [2 D4]

V roce 1932 byl v místě nazývaném 'Arshai Kibār⁹² nalezen [001-Syr-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie⁹³ (0,54 × 0,98 m). Jedná se o poměrně neumělou místní kamenickou práci s několika ikonografickými anomáliemi. Mithrova postava je zobrazena jako velmi malá a dvě ze zvířat se nachází v nezvyklých pozicích: had se vine směrem dolů za ocasem býka a havran přilétá k Mithrovi zprava. Štír zcela chybí. Světloonoši se nacházejí na bocích reliéfu oddělení vertikální příčkou. Kromě obligátních pochodí třímají v druhé ruce neidentifikovatelné předměty oválného tvaru, patrně obětní misky nebo vázy.

[Geografická poznámka: Podle GeoNames 82773836 je 'Aršay Kibār rovněž znám pod jménem Al Hawā.]

85) Blakely et al. 1987: 62, 103; Blakely 1988: 35; Painter 2000: 206–207.

86) Patrich 2011: 103.

87) Patrich 2011: 227–228; srov. též Bull & DeRose Evans 2017b: 17–21.

88) *CIMRM* 25 = Cumont 1939: 70–71 a tab. II,1 = Cumont 1947b: 304 a obr. 1.

89) Viz Vermaserenův komentář k *CIMRM* 25.

90) *CIMRM* 26 = Anti 1923: 691–695.

91) Cumont 1939: 71 a pozn. 3.

92) Ohledně přesného určení této lokality viz Gatier 2001, který používá alternativní přepis 'Arsha-Wa-Quibar.

93) *CIMRM* 71 = Cumont 1933: 381–384 a tab. XL.2.

[002-Syr] Buṣrā (ant. Βόστρα/Bostra/ Colonia Nova Traiana Alexandriana) [2 D5]

Z Buṣry pocházející [002-Syr-001] fragment mithraistického reliéfu, jehož existenci zmiňuje Armand Abel,⁹⁴ je dnes pokládán za ztracený. Jeho popis v Abelově zprávě je velmi kusý a neobsahuje žádnou obrazovou dokumentaci. Gordon nicméně pokládá na základě obecné kvality a spolehlivosti Abelovy badatelské práce jeho informaci za hodnověrnou.⁹⁵ Jelikož Abelovu zprávu nelze jednoznačně ověřit, řadím tento monument mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[003-Syr] Dülük (ant. Δολίχη/Dolicum/Dolica) [2 D4]

V roce 1997 byla objevena [003-Syr-M] dvě mithraea v jeskynních štolách bývalého lomu ve svazích Keber Tepe poblíž osady Dülük v jihozápadní části Turecka nedaleko hranic se Sýrií, kde se ve starověku rozkládalo město Doliché.⁹⁶ V letech 1997–1998 pak byla důkladně prozkoumána německými archeology z univerzity v Münsteru. Obě mithraea se nacházela v sousedících sálech v těsné blízkosti. Z jejich vybavení se nedochovalo prakticky nic, neboť byla někdy v polovině 3. století zničena, pravděpodobně v roce 253, kdy bylo starověké město Doliché obsazeno sásánovskou armádou krále Šápura I. Prostory mohly být identifikovány jako mithraea na základě pozůstatků tauroktonních reliéfů tesaných přímo do skalní stěny, které byly během pozdějšího využívání jeskyně záměrně zničeny křesťany.⁹⁷ Navzdory jejich snaze jsou hlavní obrysy obou reliéfů stále rozpoznatelné. Lze tak zjistit, že oba reliéfy typologicky spadaly do skupiny reliéfů z germánských provincií, na kterých se vyskytuje pro ně charakteristický motiv hada, kratéru a lva. Z nálezů učiněných v obou mithraeích lze tedy zmínit: [003-Syr-M-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie z mithraea I;⁹⁸ [003-Syr-M-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie z mithraea II;⁹⁹ [003-Syr-M-003] drobné nálezy v podobě keramiky, skla, lamp atd.;¹⁰⁰ [003-Syr-M-004] mince.¹⁰¹ Velkou pozornost pak vyvolala navržená datace doby fungování mithraea. Jako *terminus ante quem* pro první z mithraeí byl německými archeology určen rok 25, a to na základě nálezu mince ražené seleukovským králem Antiochem IX. Eusebeem (vládl v letech 114/115–96/95 př. n. l.) ve výplni podlahy.¹⁰² K této navržené dataci je však třeba přistupovat kriticky, protože stratigrafie prostor, ve kterých se nacházelo mithraeum I, byla značně narušena pozdějšími zásahy a nálezu této konkrétní mince nelze jednoznačně spojit s počátkem fungování mithraea.¹⁰³ Na základě nálezů keramiky a její datace lze usuzovat, že mithraeum bylo v provozu v průběhu 2. a 3. století.

[004-Syr] Hawarte [2 D4]

V roce 1997 bylo v syrské vesnici Hawarte objeveno [004-Syr-M] mithraeum, které se nacházelo v podzemní místnosti pod budovou raně křesťanského kostela z konce 5. století. K objevu došlo náhodně po propadu podlahy kostela. Mithraeum bylo následně poničeno vykradači památek. Po jejich zatčení byl archeologickými vykopávkami a konzervací mithraea a jeho fresek pověřen tým polských archeologů pod vedení profesora Michaela Gawlikowského, který v následujících letech o tomto mithraeu a jeho artefaktech publikoval řadu předběžných studií.¹⁰⁴ Mithraeum v Hawarte je pozoruhodné především pro svou ikonografickou

94) Abel 1956–1957: 13.

95) Gordon 2001: 82–83.

96) Schütte-Maischatz & Winter 2000; 2001; Schütte-Maischatz 2004.

97) O tom, že na zničení reliéfů mají podíl křesťané, prozrazuje skutečnost, že v mithraeu I byl v místě tauroktonního reliéfu, kde se nacházela Mithrova hlava, vytesán kříž, viz Schütte-Maischatz 2004: 102, obr. 28 a tab. 28.

98) Schütte-Maischatz 2004: 102–105 a tab. 28.

99) Schütte-Maischatz 2004: 105–107, obr. 29 a tab. 29.

100) Besuden 2004.

101) Facella 2004.

102) Schütte-Maischatz & Winter 2000: 99; 2001: 157; Facella 2004.

103) Gordon 2007.

104) Gawlikowski 1998; 2000a; 2000b; 2001a; 2001b; 2002; 2012; 2021; Majcherek 2004; Parandowska 2008; Zielińska 2010. Prozatím neucelenější studií věnovanou popisu mithraea a jeho nálezů je Gawlikowski 2007. Webové stránky společného polsko-syrského projektu jsou dostupné na: <<https://pcma.uw.edu.pl/en/2019/03/14/hawar>

výzdobu. Zatímco část fresek zobrazuje dobře známé a pro římský kult boha Mithry typické motivy, pro některá vyobrazení a scény nemáme žádnou odpovídající paralelu z jiné mithraistické lokality. Archeologický průzkum a konzervační práce však musely být v roce 2011 po vypuknutí občanské války v Sýrii zastaveny a doposud nebyly obnoveny.¹⁰⁵

Jednotlivé fresky zahrnují následující motivy: [004-Syr-M-001] freska s vyobrazením lva strážícího vchod;¹⁰⁶ [004-Syr-M-002] freska s vyobrazením dvou jezdců v pestrých oděvech, kteří drží v řetězech spoutané dvouhlavé bytosti s černou barvou kůže. Tato scéna nemá v mithraistické ikonografii žádnou známou paralelu;¹⁰⁷ [004-Syr-M-003] freska s vyobrazením lvů trahajících malé postavy s černou barvou kůže. Tato scéna nemá v mithraistické ikonografii žádnou známou paralelu;¹⁰⁸ [004-Syr-M-004] freska s vyobrazením Cautopata;¹⁰⁹ [004-Syr-M-005] freska s vyobrazením muže dohlížejícího na přípravu hostiny;¹¹⁰ [004-Syr-M-006] freska s vyobrazením hradeb a městské brány. Cimbuří je osazeno sedmi hlavami děs nahánějících bytostí, znovu vyobrazených s tmavou barvou kůže. Každá z hlav na zdi brány je „probodnuta“ slunečním paprskem, osmá hlava pak leží na zemi na úpatí zdi. Tato scéna nemá v mithraistické ikonografii žádnou známou paralelu;¹¹¹ [004-Syr-M-007] freska gigantomachie;¹¹² [004-Syr-M-008] freska s vyobrazením Dia sedícího na trůnu;¹¹³ [004-Syr-M-009] freska s vyobrazením zrození Mithry ze skály;¹¹⁴ [004-Syr-M-010] freska s vyobrazením Mithry ukrytého v koruně stromu;¹¹⁵ [004-Syr-M-011] freska s vyobrazením boha Slunce;¹¹⁶ [004-Syr-M-012] freska s vyobrazením Mithry nesoucího býka;¹¹⁷ [004-Syr-M-013] freska s vyobrazením tauroktonie;¹¹⁸ [004-Syr-M-014] freska s vyobrazením symbolů mithraistických stupňů;¹¹⁹ [004-Syr-M-015] freska s vyobrazením ponížení Slunce.¹²⁰ Mithra v tomto případě drží v rukou pochodeň;¹²¹ [004-Syr-M-016] freska s vyobrazením Mithry držícího šíp,¹²² patrně součást scény podání rukou mezi Mithrou a Sluncem; [004-Syr-M-017] freska s vyobrazením lovců na koních;¹²³ [004-Syr-M-018] freska s vyobrazením utíkajících zvířat.¹²⁴ Nejbližší paralelu v rámci mithraistické ikonografie poskytuje lovecká scéna z Dura Europos;¹²⁵ [004-Syr-M-019] stropní freska s aklačnými formulami v řečtině;¹²⁶ Dochovaný stav umožňuje rekonstruovat jen jeden z nápisů v podobě [Νικῆ ἦ] Τύχη [το ἀνικ]ήτου Μείθρα („Nechť zvítězí fortuna neporazitelného Mithry“). Nalezený fragment se slovy Μείθρα νικῆ pak podporuje tezi, že strop byl vyzdoben více aklačnými

te-2/> [10. 9. 2022].

105) Je velmi pravděpodobné, že v důsledku přerušení konzervačních prací již došlo k nevratnému poškození a zániku těchto fresek (prof. Gawlikowski, osobní emailová komunikace), a to i za situace, že dané prostory nebyly přímo zničeny v důsledku ozbrojených střetů.

106) Gawlikowski 2007: 352–353.

107) Gawlikowski 2007: 353 a obr. 9 (v barvě) a 9a.

108) Gawlikowski 2007: 354 a obr. 10 (v barvě).

109) Gawlikowski 2007: 354 a obr. 11 (v barvě).

110) Gawlikowski 2007: 354–355 a obr. 11 (v barvě).

111) Gawlikowski 2007: 355 a obr. 11 a 12 (v barvě).

112) Gawlikowski 2007: 355 a obr. 13 (v barvě).

113) Gawlikowski 2007: 355–356.

114) Gawlikowski 2007: 356 a obr. 14a a 14 (v barvě).

115) Gawlikowski 2007: 356 a obr. 14a a 14 (v barvě).

116) Gawlikowski 2007: 356 a obr. 14a a 14 (v barvě).

117) Gawlikowski 2007: 356–357 a obr. 15 (v barvě).

118) Gawlikowski 2007: 357 a obr. 15 (v barvě).

119) Gawlikowski 2007: 357–358 a obr. 15 (v barvě).

120) Gawlikowski 2007: 358 a obr. 16 (v barvě).

121) Identifikace předmětu, který během této události třímá Mithra v ruce, je často předmětem kontroverze. V některých případech je tímto předmětem s největší pravděpodobností býčí kýta, viz např. *CIMRM* 1430.C6 z Viruna v provincii Noricum. Pochodeň je potom pravděpodobně zobrazena také na jedné ze špatně dochovaných fresek z Mithraea v Caesarei Přímořské, viz [002-Iud-M-002].

122) Gawlikowski 2007: 358 a obr. 16 (v barvě).

123) Gawlikowski 2007: 358.

124) Gawlikowski 2007: 358–360 a obr. 17 (v barvě) a 17a.

125) Viz [005-Syr-M-007] níže.

126) Gawlikowski 2007: 360.

formulemi. V prostorech mithraea pak byly nalezeny i [004-Syr-M-020] drobné nálezy, například v podobě skleněných lamp a jídelních souprav.¹²⁷

Zvláštnost a pozoruhodnost scén zahrnujících démonické bytosti a motiv boje se zlem přivedly Lucindu Dirvenovou k formulaci hypotézy, že mithraistická komunita v Hawarte byla významnou měrou ovlivněna manichejskou ideologií.¹²⁸ Přestože tato hypotéza může na první pohled působit velmi spekulativním dojmem, nelze ji předčasně vyloučit. Mithra měl své místo v manichejském panteonu a o možných vzájemných ovlivněních Mithrova kultu a manicheismu se v odborných kruzích hovoří již delší dobu.¹²⁹ Ve prospěch „manichejské hypotézy“ by hovořila i datace provedená na základě uměleckého stylu dochovaných fresek a nálezů mincí, které pocházejí ze druhé poloviny 4. století.¹³⁰ Vše tedy nasvědčuje tomu, že stejně jako v případě mithraea v Sidónu máme i v Hawarte doloženo fungování mithraistické komunity v době, kdy již měl být římský kult boha Mithry obecně na ústupu. Pečlivé vyhodnocení nálezů a z nich vycházející návrh jednotlivých fází existence mithraea pak nastolily další zajímavou otázku. Při odkrytí ústřední místnosti byla v její podlaze nalezena oválná jáma vysekaná do kamene a v pozdější fázi částečně zakrytá levým bočním pódiem. Vyplň této jámy sestávala ze směsi keramických a skleněných střepů, zeminy, popela a úlomků zvířecích kostí, což by nasvědčovalo tomu, že byla požívána jako *bothros* (obětní jáma). Keramika umožnila datovat vyplň obětní jámy do druhé poloviny 1. století, což se sebou přináší otázku kultické kontinuity daného místa.¹³¹ Jednou z možností je, že tyto prostory fungovaly jako mithraeum již v této velmi rané době a zdejší mithraeum by tak náleželo k nejstarším mithraistickým svatyním. Alternativní možností je, že prostory byly adaptovány k mithraistickým účelům až mnohem později a mezi původní a později zakrytou obětní jámou a římským kultem boha Mithry neexistuje přímá spojitost. V současné době však nelze tuto otázku jednoznačně rozhodnout.

[005-Syr] Qal'at aš Šālihīyah, aš Šāālihīyah (ant. Δούρα/Εὐρώπος/Κολωνεία Εὐρωπαϊών/
Dura/Dura Európos) [2 E4]

Archeologické vykopávky v místech, kde se nacházelo starověké město Dura Európos, které započaly již ve 20. letech 20. století, vedly v roce 1934 k objevení mimořádně zachovalého [005-Syr-M] mithraea,¹³² které představuje jeden z nejvýznamnějších mithraistických nálezů 20. století. Zdejší mithraeum, založené nejspíše v roce 169, prošlo podle recentního výzkumu dvěma stavebními fázemi.¹³³ Z první stavební fáze se dochovaly oba tauroktonní reliéfy zhotovené z bílé sádry. První [005-Syr-M-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹³⁴ (0,42 × 0,57 × 0,1 m) byl pořízen vojenským velitelem Ethpenim, synem Zabdeovým, a to, jak víme na základě informací v dedikačním nápisu, již v roce 169. O dva roky později (170/171) byl nad Ethpeniho tauroktonii umístěn druhý a větší [005-Syr-M-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹³⁵ (0,67 × 1,05 × 0,1 m), jehož hlavním pořizovatelem byl velitel palmýrských lučičníků Zénobios. Na rozdíl od Ethpeniho reliéfu je tauroktonie na Zénobiově reliéfu zasazena do prostoru rámovaného obloukem tvořeným znameními zvěrokruhu. Pozoruhodným –

127) Gawlikowska 2012.

128) Dirven 2016.

129) Boyce 1962; Sundermann 1978.

130) Gawlikowski 2007: 348–350.

131) Gawlikowski 2007: 342, 347.

132) *CIMRM* 34; Cumont 1975 (studie z roku 1947). Dosud nejpodrobnější publikaci tohoto mithraea a jeho nálezů představuje Rostovtzeff & Brown & Welles 1939. Ohledně nového zhodnocení objevu mithraea v Dura Európos, jeho zasazení do kulturního kontextu východní části Římské říše a vztahu k západnímu materiálu římského kultu boha Mithry viz Dirven & McCarty 2020; 2021.

133) Dirven & McCarthy 2021: 358–362; viz též James 2019: 125–129. V předchozím bádání se pracovalo s hypotézou o třech stavebních fázích, které vedly k rozšíření původního malého mithraea (5 × 5,5 m) uvnitř soukromého domu do podoby rozsáhlejšího chrámu, ke kterému byly ve třetí stavební fázi přistavěny další přilehlé prostory. Nyní se zdá, že tato „soukromá fáze“ nemá oporu v důkladné analýze archeologické situace a mithraeum v Dura Európos od počátku fungovalo s podporou římské armády a jejích velitelů.

134) *CIMRM* 37. Reliéf nese dva dedikační nápisy, jeden v řečtině (*CIMRM* 38) a druhý v palmýrštině (*CIMRM* 39). Druhý z nápisů uvádí jméno dedikanta a datuje pořízení reliéfu do roku 480, což podle počítání dle seleukovské éry odpovídá roku 168.

135) *CIMRM* 40.

a v rámci mithraistické ikonografie rovněž výjimečným prvkem – je potom vyobrazení postav dedikantů na tauroktonii, včetně uvedení jejich jmen v řeckém nápise u jejich hlav.¹³⁶ Někdy na počátku 3. století bylo mithraeum i s částí města, ve které se nacházelo, zničeno, a v letech 209–211 tak muselo dojít k jeho obnově a přestavbě, která se odehrála pod patronátem centuriona Antonia Valentia a je zmíněna na [005-Syr-M-003] *dipinti* uvnitř zdobené *tabuly ansaty*¹³⁷ (0,33 × 0,65 m). Tato přestavba vedla k výraznému rozšíření prostor a k doplnění dalších architektonických a ikonografických prvků, mezi jinými i k výmalbě prostor kolem výklenku v zadní stěně místnosti (kde nadále zůstaly oba původní tauroktonní reliéfy z první stavební fáze) různými [005-Syr-M-004] scénami z Mithrova posvátného příběhu¹³⁸ a [005-Syr-M-005] vyobrazením zvěrokruhu.¹³⁹ K menším úpravám pak docházelo i později. Prostor kolem oltáře poblíž výklenku byl zaplněn a přebudován do podoby vyvýšené platformy, na kterou se vystupovalo po schodišti se sedmi schody. Přebudován byl i klenutý strop, který nyní propůjčoval prostorům mithraea charakter jeskyně. K ukončení fungování mithraistické komunity a mithraea došlo v roce 246 poté, co byla Dura Europos dobyta a vyplněna sásánovskými vojsky. Po jejich ústupu již nebylo město znovu obnoveno a osídleno.

Po stránce ikonografické jsou některé motivy zachycené na freskách z mithraea v Dura Europos zcela standardními a známými i z jiných provincií Římské říše, některé jsou ale doloženy buďto řídce nebo pouze zde. Za zcela specifické lze pokládat [005-Syr-M-006] fresky zobrazující dva vousaté muže v perských oděvech¹⁴⁰ a s fryzskými čapkami na hlavách, kteří v ruce třímají knihy ve formě svitku. Za řídce doložené pak [005-Syr-M-007] fresku zobrazující Mithru jako lovce¹⁴¹ jedoucího na koni a střelícího šípy po gazelách a divokém praseti, které pronásleduje společně s běžícím lvem a plížícím se hadem. Jedinečný pohled do života místní mithraistické komunity poskytly rovněž [005-Syr-M-008] *dipinti* a *graffiti*¹⁴² nalezené na jeho stěnách. Ta zmiňují nejenom jména členů mithraistické komunity, ale rovněž šest ze sedmi „standardních“ mithraistických iniciačních stupňů. Velká část členů zdejší komunity měla řecká a latinská jména a vazby k římské armádě, z jejíž řad se zřejmě rekrutoval největší podíl místní členské základny.

[006-Syr] Sā'in aš-Šarqījah/Sahin [2 D5]

V této lokalitě nalezený [006-Syr-001] nápis¹⁴³ v řečtině, datovaný do roku 208, měl ve čtení představeném Ernestem Renanem oslovovat Mithru jako Nejvyššího nebeského boha.¹⁴⁴ Revidované čtení tohoto nápisu však přítomnost Mithrova jména vyloučilo.¹⁴⁵ Nápis tak může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[Geografická poznámka: Problém představuje geografické určení lokality, kterou Renan označuje jako „*le village de Sahin, dans les pays de Khouabé*“. *TMM* a *CIMRM* pouze přejímají předchozí údaj o místě nálezů. Na základě dodatečných informací v *IGLS* lze toto místo identifikovat jako dnešní syrskou osadu Sā'in aš-Šarqījah nacházející se asi deset kilometrů východně od přístavního města Tartús.]

[007-Syr] Šaidā (Sidón) (ant. Σιδών/Sidon/Colonia Aurelia Pia) [2 D5]

Na základě bohatých nálezů můžeme usuzovat, že se v místech, kde se rozkládalo staré foinické město Sidón, nacházelo minimálně jedno [007-Syr-M] mithraeum.¹⁴⁶ Tento mithraistický

136) *CIMRM* 41. Nápis uvádí jména Zénobios, Iaribólés a Barnaadath.

137) *CIMRM* 53.

138) *CIMRM* 42.1–13.

139) *CIMRM* 43.

140) *CIMRM* 44.

141) *CIMRM* 52.

142) Nejpodrobnější studii věnovanou *graffiti* z Dura Europos je Francis 1975, krátký výběr potom poskytuje *CIMRM* 54–70. Úplná archeologická zpráva z vykopávek tohoto mithraea bohužel nebyla nikdy publikována. Podle posledních informací o její publikaci na základě archivních materiálů usilují Lucinda Dirven a Matthew N. McCarty (2020: 165).

143) *CIMRM* 72 = *TMM* II, č. 5 (s. 92) = *IGLS* VII, č. 4027 (s. 52–54).

144) Renan 1864: 103.

145) *CIMRM* II, s. 14–15; *IGLS* VII, č. 4027 (s. 52–54).

146) *CIMRM* 74 = Baratte 2021.

objekt, dnes již neexistující, objevil v roce 1881 Edmond Durighello, francouzský vicekonzul v Sidónu a také nechvalně proslulý archeolog amatér a překupník starožitností. Barvitý popis nálezu této svatyně, který 19. srpna 1887 zveřejnil v novinách *Le Bosphor égyptien*, představuje pro přesné vymezení jeho lokace a pro rekonstrukci jeho podoby poměrně značnou překážku, neboť jím popsané architektonické rysy jsou jen obtížně slučitelné s uspořádáním standardních mithraeí.¹⁴⁷ Durighello popisuje onu událost následujícími slovy:¹⁴⁸

Měl jsem možnost tuto svatyni navštívit a zde je její popis: (...) Dřevěné dveře byly zničené vlhkostí; otvíraly se do dlouhé chodby zanesené hlínou, která do ní částečně pronikla. Ve výšce mužů jsou na obou bočních stěnách chodby ve čtrnácti výklencích umístěny mramorové sochy o výšce 1,10 m, které představují kněze nebo spíše bojovníky všeho věku, ozbrojené všemi druhy zbraní, v útočném postoji. Na konci této chodby se nachází rozlehlá kruhová hala, jejíž kopuli podpírá čtyřadvacet sloupů tvořících dvanáct rohů. V každém z těchto rohů se nachází oltáře, u jejichž pat se zachovaly podstavce podivných tvarů, na nichž se stále vyskytovaly stopy po mystériích, která se zde prováděla. Na těchto dvanácti oltářích stojí mramorové basrelífy, na kterých jsou vytesána znamení zvěrokruhu, a ve volném prostoru vidíme na stěnách vymalované neobvyklé postavy, které zde není možné popsat pro jejich obscénnost; svícny nebo nosiče pochodní z mramoru a bronzu, opravdová mistrovská díla, jsou umístěny na podstavcích obdivuhodného zpracování! Tato místnost je vydlážděna mozaikami z barevných skel vykládanými zlatem; uprostřed je obrovský mramorový býk s pozlacenými rohy; před tímto býkem je úzký otvor, který vede schodištěm o dvanácti schodech do sedmi podzemních komor vyhloubených v pevné skále, následujících jedna za druhou; jejich železné dveře, všechny zrezivělé a oddělené od pantů, se válejí kolem prahů; velikost těchto komnat se postupně zmenšuje, až v sedmé a poslední komnatě dosáhne prostornosti, kam by se sotva vešlo asi dvacet lidí; stěny těchto sálů se skrývají za velkým množstvím mramorových oltářů, které podpirají skupiny soch uspořádaných do výjevů, jež udivují jak rozmanitostí postav, tak celkovým pojetím. Na všech těchto oltářích hraje prim orientální Venuše a postavy, které tvoří kompozici a mající hlavy různých zvířat. Hojně je použit bílý mramor, slonovina, bronz, stříbro a zlato. Ze všech těchto pokladů jsem odeslal jen tucet, které se momentálně nacházejí u pana de Clercq a Paříži“ (...).

Přesnější lokalizace místa nálezu zůstávala po dlouhou dobu záhadou,¹⁴⁹ díky výzkumu J.-M. Saint-Jalma, který v Národním archivu objevil mapu s ručně psanými Durighellovými nákresy a poznámkami, dnes víme, že sidónské mithraeum se nacházelo na pozemku arcidiecéze Melchitské řeckokatolické církve.¹⁵⁰ Soudě podle kvality zde objevených monumentů byl zdejší mithraistický chrám provozován bohatou komunitou. Mezi nálezy mramorových soch a reliéfů patří: [007-Syr-M-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹⁵¹ (0,455 × 0,77 × 0,08 m),

147) Salomon Reinach (1888: 92) na úvod Durighellova popisu ironicky poznamenává, že „taková krásná ukázka archeologické fantastiky si nezaslouží být zapomenuta“ a konstatuje, že „zbytek [zprávy] reprodukuje bez záruky a přejeme si, aby to, co říká, byla pravda sama.“

148) Citováno dle Reinach 1888: 92: „Il m'a été donné de visiter ce sanctuaire, et en voici la description: (...) La porte en bois a été anéantie par l'humidité; elle donnait sur un long corridor encombré par la terre qui l'a envahi en partie. À hauteur d'homme, des deux côtés latéraux du corridor, dans quatorze niches, sont placées des statues en marbre de 1m,10, représentant des prêtres ou plutôt des guerriers de tout âge, armés de toutes pièces, dans des allures offensives. Au bout de ce corridor, est une vaste salle ronde, dont le dôme est soutenu par vingt-quatre colonnes formant douze angles. Chacun de ces angles contient une sorte d'autel; au pied de ces autels, des lits en marbre de formes bizarres gardent encore les traces des mystères qui s'y accomplissaient. Sur ces douze autels sont de grands bas-reliefs en marbre où sont sculptés les signes du zodiaque, et dans l'espace libre on voit peintes sur la muraille des figures extraordinaires qu'il est impossible de décrire ici, à cause de leur obscénité; des candélabres ou porte-torches, en marbre et en bronze, de véritables chefs-d'œuvre d'exécution, sont posés sur des piédestaux d'un travail admirable! Cette salle est pavée de mosaïques en verre de couleur incrustés d'or; au milieu est un gigantesque taureau en marbre ayant les cornes plaquées d'or; devant ce taureau est une ouverture étroite conduisant, par un escalier de douze marches, à sept salles souterraines, creusées dans le roc vif et donnant l'une dans l'autre; leurs portes de fer, toutes rouillées, détachées de leurs gonds, jonchent les seuils; la grandeur de ces salles va diminuant de plus en plus jusqu'à n'atteindre, dans la septième et dernière, qu'un espace où une vingtaine de personnes seraient à l'étroit; les murailles de ces salles se dérobent derrière un grand nombre d'autels en marbre supportant des groupes de statues disposées en scènes étonnantes tant par les variétés des figures que par l'ensemble. Sur tous ces autels, la Vénus orientale domine, et les personnages qui composent la scène portent les têtes de différents animaux. Le marbre blanc, l'ivoire, le bronze, l'argent et l'or surtout, sont employés à profusion. Je n'ai expédié de tous ces trésors qu'une douzaine de statues qui sont en ce moment chez M. de Clercq à Paris“.

149) Ohledně nálezyových okolností monumentů a hypotetické lokalizace mithraea v Sidonu, viz zevrubně studie Baratte 2001; Saint-Jalme 2013.

150) Saint-Jalme 2013: 296 a obr. 1, 304–313 a obr. 2–3. Viz též Baratte 2021: 171–173 a obr. 1.

151) CIMRM 75 = de Ridder 1906: č. 46 (s. 55–59) a tab. XIX.

na kterém je Mithra zabíjející býka zasazen do zvěrokruhu, jehož jednotlivá znamení mají podobu umně vytesaných zvířecích a lidských postav ve vysokém reliéfu; [007-Syr-M-002] socha s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹⁵² (0,79 × 0,87 m) v řečtině, kterou nechal pořídit Flavios Gerontios, zde titulovaný jako *πατήρ νόμιμος τῶν τελετῶν*; [007-Syr-M-003] socha Mithry nesoucího býka¹⁵³ (0,8 × 0,83 m); [007-Syr-M-004] socha mithraistické bytosti se lví hlavou a nápisem¹⁵⁴ (výška 1,08 m) na podstavci, kterou nechal stejně jako sochu s vyobrazením tauroktonie zasvětit Flavios Gerontios; [007-Syr-M-005] socha s vyobrazením Cauta¹⁵⁵ (0,87 × 0,18 m); [007-Syr-M-006] socha s vyobrazením Cautopata¹⁵⁶ (0,88 × 0,13 m); [007-Syr-M-007] socha s vyobrazením Cauta¹⁵⁷ (0,86 × 0,22 m); [007-Syr-M-008] socha s vyobrazením Cautopata¹⁵⁸ (0,88 × 0,38 m). Obě tyto sochy lze pokládat za výjimečné, protože kromě obligátních pochodní třímají světloňosi v pravých rukách nad hlavou dvoubřité sekery, což je doloženo pouze zde; [007-Syr-M-009] socha bohyně Hekaté s nápisem¹⁵⁹ (výška 0,755 m), pořízená opět Flaviem Gerontiem. Pozoruhodná je navržená datace nálezů. Jediným vodítkem je údaj z dedikačních nápisů Flavia Gerontia, který klade jejich zasvěcení do roku 500, ale bez udání příslušné éry, od které je tato doba počítána. V úvahu přidávají dvě možnosti. První a tradičnější navrhuje počítat od počátku vlády seleukovských vladařů (tedy od roku 312 př. n. l.), což by kladlo dobu pořízení soch a nápisů do roku 188.¹⁶⁰ Ernest Will však navrhl vztáhnout dataci k počátku sidónské éry v roce 111/110 př. n. l., což situuje dobu pořízení soch a nápisů do roku 389/390.¹⁶¹ Za přesvědčivější je obvykle pokládána datace představená Ernestem Willem, a to navzdory skutečnosti, že předpokládá vitální fungování sidónské mithraistické komunity v době, kdy měl být římský kult boha Mithry již na většině území Římské říše na ústupu.

[008-Syr] Samsat, Adiyaman (ant. *Σαμόσατα*/Samosata) [2 D3]

Zde nalezená černá bazaltová [008-Syr-001] deska s nápisem¹⁶² (0,787 × 0,35 × 0,225 m) je fragmentem reliéfu, na kterém je vyobrazen Apollón jako sluneční bůh během „spojení pravic“ s kommagenským králem Antiochem I. Nápis vykazuje četné podobnosti s jedním z nápisů z Nemrud Daği.¹⁶³ Jelikož datace tohoto monumentu je kladena do období, které předchází vzniku římského kultu boha Mithry, vyřazují jej ze seznamu nálezů přímo se týkajících kultu tohoto božstva.

[009-Syr] Sī, Qanawāt (ant. *Seia*, apud Kanatha) [2 D5]

Z lokality Sī poblíž Qanawātu v pohoří Džebel Drúz pocházejí dva reliéfy s vyobrazením tauroktonie, o kterých se na základě jejich podobnosti soudí, že měly stejného autora, a hlava mladíka ve fryžské čapce, která mohla být součástí dalšího reliéfu s vyobrazením tauroktonie.¹⁶⁴ První [009-Syr-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie¹⁶⁵ (0,72 × 0,68 × 0,1 m) byl objeven na počátku 20. století během vykopávek v blízkosti chrámu boha Dusara. Zobrazuje

152) *CIMRM* 76 = de Ridder 1906: č. 47 (s. 59–60) a tab. XX.

153) *CIMRM* 77 = de Ridder 1906: č. 48 (s. 60–61) a tab. XXI.

154) *CIMRM* 78/79 = de Ridder 1906: č. 49 (s. 61–63) a tab. XXII–XXIII.

155) *CIMRM* 80 = de Ridder 1906: č. 50 (s. 63–64) a tab. XXIV.

156) *CIMRM* 81 = de Ridder 1906: č. 51 (s. 64–65) a tab. XXV.

157) *CIMRM* 82 = de Ridder 1906: č. 52 (s. 65–66) a tab. XXVI.

158) *CIMRM* 83 = de Ridder 1906: č. 53 (s. 66–67) a tab. XXVII.

159) *CIMRM* 84 = de Ridder 1906: č. 54 (s. 67–70) a tab. XXVIII.

160) Cumont 1975: 159.

161) Will 1950.

162) *CIMRM* 33 = Yorke 1898: č. 14 (s. 312–314). Tato stéla se v současné době nachází ve sbírkách Britského muzea, viz online katalog dostupný na: <https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1914-0214-60> [10. 9. 2022].

163) *CIMRM* 32.

164) Clauss (1992: 242, pozn. 59) zmiňuje v souvislosti s touto lokalitou ještě nález čtvrté tauroktonie, s odkazem na *Annales archéologiques arabes syriennes* 1, 1951, 141–143. Podle Gordona (2001a: 83, pozn. 31) se však jedná o chybnou identifikaci monumentu *CIMRM* 89 jako nového nálezů.

165) *CIMRM* 88 = Frothingham 1918.

Mithru v obvyklém ustrojení s fryžskou čapkou a vlajícím pláštěm. Ze světloňů je nalevo zobrazen pouze Cautes. Pes líže krev prýstící z rány na krku býka, had a štír jsou vyobrazeni v blízkosti býčích varlat, na Mithrově plášti sedí havran. V horních rozích se nacházejí busty Slunce a Měsíce v obvyklých pozicích. Výjimečným detailem je skutečnost, že oháňka umírajícího býka není zobrazena vztyčená, ale pokleslá. Druhý [009-Syr-002] reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹⁶⁶ (1,15 × 1,06 m) je větší než předchozí a odlišuje se od něj pouze v detailech, především tím, že na tomto monumentu je zobrazen i druhý ze světloňů Cautopates (vpravo). Druhý z reliéfů je rovněž opatřen nápisem *D(eo) S(oli) I(nvicto)*. Identifikace [009-Syr-003] hlavy mladíka s fryžskou čapkou¹⁶⁷ (0,2 × 0,13 × 0,07 m), údajně pocházející ze stejné lokality jako oba tauroktonní reliéfy, jako zlomku dalšího reliéfu s vyobrazením tauroktonie, zůstává nejistá.¹⁶⁸ Tento fragment proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[010-Syr] Ša'ārah [2 D5]

Identifikace budovy vytesané do skály jako [010-Syr-M] mithraea¹⁶⁹ zůstává nejistá. Hlavním argumentem ve prospěch mithraistické identifikace těchto prostor je nezvyklé pořadí znamení zvěrokruhu vyplňujícího jeden z oblouků vnitřní apsidy, které je totožné s uspořádáním zvěrokruhu z mithraea v Dura Europos.¹⁷⁰ V prostorách hypotetického mithraea nebyly nicméně učiněny žádné nálezy, které by jednoznačně dokládaly využití těchto prostor po potřeby kultu římského boha Mithry. Z těchto důvodů prozatím řadím hypotetické mithraeum z Ša'ārah mezi možné, ale sporné mithraistické objekty.¹⁷¹

[011-Syr] Qaṣr Ibn Wardān [2 D4]

Možná existence [011-Syr-M] mithraea¹⁷² v Qaṣr Ibn Wardānu je pouze stručně zmíněna Cumontem v jeho článku věnovaném novým nálezům v Sýrii.¹⁷³ Sám Cumont byl k této hypotéze skeptický a Vermaseren nepřidává k jeho informacím již nic nového. Nikdy nenalezené a neprozkoumané hypotetické mithraeum z Qaṣr Ibn Wardānu tak může být vyřazeno ze seznamu relevantních mithraistických objektů.

[Geografická poznámka: Antický název pro tuto lokalitu, Seriane, který užívají Cumont a Vermaseren, již s touto lokalitou spojován není, viz DARE 33219. Starověká Seriane je nyní situována do okolí městečka Ithriyah ležící východně od Qaṣr Ibn Wardānu, viz DARE 33233, kde je uvedeno v přepisu jako Isriye.]

166) CIMRM 89 = Will 1952: 67–68 a tab. VI.2 = EDCS-51000099.

167) Abel 1956–1957: 12–13 a tab. 19.

168) Gordon 2001: 83.

169) Kalos 2001.

170) Viz [005-Syr-M-004] výše.

171) Viz Gordon 2001: 84.

172) CIMRM 73.

173) Cumont 1933: 382 a pozn. 2.

2.7.1 Monumenty pocházející z provincie Syria, ale bez známých nálezových okolností

[Syr-001] Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹⁷⁴

Přesné místo nálezů tohoto monumentu, který byl uložen v muzeu v Aleppu (arab. Ḥalab), je neznámé. Dostupné informace uvádějí, že byl nalezen v přímořské oblasti mezi městy Latákija a Tartús.¹⁷⁵ Dochovaný fragment zobrazuje Mithru ve fryžské čapce se slunečními paprsky kolem hlavy a kus jeskynní klenby. Doba vzniku reliéfu je na základě uměleckého stylu kladena do první poloviny 2. století.¹⁷⁶ Fragment řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[Syr-002] Soška s vyobrazením bytosti se lví hlavou¹⁷⁷

Mithraistický charakter malé bronzové sošky zobrazující lidskou postavu se lví hlavou s rozpřaženými pažemi, která patrně sloužila jako rukojeť nože, zůstává sporný, stejně jako hypotéza, že tento monument nejasné proveniencie původně pocházel z mithraea v Sidónu.¹⁷⁸ Tento monument vyřazuji ze seznamu mithraistických nálezů.

[Syr-003] Reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem¹⁷⁹

Ze Sýrie pochází s největší pravděpodobností reliéf s vyobrazením tauroktonie (0,49 × 0,657 × 0,095 m), který byl v roce 1997 zakoupen Izraelským muzeem v Jeruzalémě, přesná lokalita jeho nálezů však zůstává neznámá.¹⁸⁰ Reliéf je velmi dobře zachovalý, pochází zřejmě ze 3. století¹⁸¹ a kromě standardní tauroktonie a známých bočních scén obsahuje i několik pozoruhodných detailů: a) světlohoši kromě pochodní drží v pravé ruce kopí;¹⁸² b) spodní panel v levém sloupci bočních scén zobrazuje muže s fryžskou čapkou sedícího na kameni, který v ruce třímá neidentifikovatelný předmět; před sedícím mužem je zobrazen proud vody a sedm předmětů kulovitého tvaru;¹⁸³ c) druhý panel odspoda v levém sloupci zobrazuje dva muže ve fryžských čapkách nesoucí na tyči na ramenou veliký kotel;¹⁸⁴ d) na centrálním panelu vlevo od Mithrova pláště je kromě standardního ztvárnění zrození Mithry ze skály vyobrazen rovněž malý buclatý chlapec s fryžskou čapkou sedící na kameni a trhající hrozny, které mu rostou nad hlavou.¹⁸⁵ Pod tauroktonií se nachází krátký dedikační nápis v řečtině ve znění: ἐκ τῶν τοῦ θεοῦ ἐπὶ Ἀβσάλμου („Za dobrodiní bohem dané, v čase, kdy byl Otcem Absalmos“).¹⁸⁶

[Syr-004] Obětnický nůž s rukojetí nesoucí možné mithraistické motivy¹⁸⁷

Obětnický nůž s bronzovou rukojetí s motivem býčí hlavy a dalších zvířat a postav byl zakoupen pro sbírku Maurice Bérarda v Paříži od bejrútského obchodníka se starožitnostmi, který za místo nálezů označoval Niḥā (ant. Nihata) nebo Karak Nūḥ v Libanonu. Henri Seyrig, kte-

174) *CIMRM* 90 = Will 1952: 67 a tab. VI.1 a VI.3.

175) Will 1952: 67.

176) Will 1952: 67. Srov. též Gordon 2001: 86.

177) Barnett 1975 a tab. 32 = B 48.

178) Hopfe 1990: 2232.

179) De Jong 1997.

180) De Jong 1997: 58–59.

181) De Jong 1997: 58–59.

182) Jde o jediné zobrazení světlohošů s těmito atributy, viz De Jong 1997: 57.

183) De Jong 1997: 55–56 a obr. 2.

184) De Jong 1997: 56–57 a obr. 2.

185) De Jong 1997: 55 a obr. 2. Jedinou srovnatelnou paralelou by mohla být socha s vyobrazením zrození Mithry ze skály z Říma, viz [Rom-054] níže.

186) De Jong 1997: 58.

187) Seyrig 1974.

rý interpretaci symbolů ztvárněných na rukojeti nože věnoval podrobnou studii, se přikláněl k jeho mithraistickému charakteru na základě přítomnosti několika předmětů a zvířat, které se objevují rovněž v mithraistické ikonografii (býk, štír, had, lev, kratér, fryžská čapka).¹⁸⁸ Tento závěr však není zcela přesvědčivý, zvláště za situace, kdy jsou zobrazené symboly plně slučitelné i se symbolikou užívanou v rámci kultu bohyně Velké Matky nebo boha Sabazia.¹⁸⁹ Z důvodu neznámého nálezového kontextu a mnohoznačnosti zobrazených symbolů tento artefakt řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

2.8 Regiones extra Imperium Romanum

[001-Ext] Hamadān (ant. Ἐκβάτανα/Ecbatana Partiorum) [2 G3]

V Hamadānu, starověké Ecbataně, objevený [001-Ext-001] nápis¹⁹⁰ ze 4. století př. n. l. zmiňuje mezi božstvy uctívanými achaimenovským králem Artaxerxem III. rovněž Mithru. Nápis vyřazuje ze seznamu nálezů týkajících se římského kultu boha Mithry, protože doba jeho pořízení o několik století předchází dobu jeho vzniku.

[002-Ext] Ḥaṭra (ant. Hatra) [2 F3]

Během vykopávek chrámu v irácké lokalitě Ḥaṭra byl objeven [002-Ext-001] reliéf s vyobrazením stojící mužské postavy v parthském oděvu se lví hlavou¹⁹¹ (0,89 × 0,74 m), která v levé ruce třímá dvoubřitou sekeru a pravou svírá jílec meče visící u jejího pasu. Kolem těla postavy se vinou hadi a u jeho nohou se nachází štír. Napravo od muže je vyobrazen tříhlavý pes. Geo Widengren tuto postavu interpretoval jako mithraistickou bytost se lví hlavou.¹⁹² Přes zdánlivou podobnost je tato interpretace nicméně krajně nepravděpodobná, a to i za situace, kdy pomíneme skutečnost, že vznik tohoto reliéfu o několik století předchází vzniku římského kultu boha Mithry. S největší pravděpodobností se v tomto případě jedná o vyobrazení podsvětního boha Nergala.¹⁹³

[003-Ext] Šūs (Súsy) (ant. Σοῦσα/Susa) [2 G4]

Zde nalezený [003-Ext-001] nápis¹⁹⁴ ze 4. století př. n. l. zmiňuje ve výčtu uctívaných božstev rovněž Mithru. Nápis vyřazuje ze seznamu nálezů týkajících se římského mithraismu, protože doba jeho pořízení o několik století předchází vzniku římského kultu boha Mithry.

[004-Ext] Tacht-e Džamšíd (Persepolis) (ant. Περσέπολις/Persepolis) [2 H4]

Klínopisný [004-Ext-001] nápis ze 4. století př. n. l., nalezený v Persepolis a pořízený na příkaz krále Artaxerxe, zmiňuje mezi různými božstvy rovněž Mithru.¹⁹⁵ Nápis vyřazuje ze seznamu relevantních nálezů, protože doba jeho pořízení o několik století předchází vzniku římského kultu boha Mithry.

188) Seyrig 1974: 230.

189) Za mithraistický nicméně pokládá tento artefakt Hopfe (1990: 2231–2232).

190) *CIMRM* 8.

191) Fukai 1960: 157–159 a obr. 18.

192) Widengren 1966: 440.

193) Zevrubná argumentace, proč nelze reliéf z Ḥaṭry pokládat za mithraistický monument, viz Drijvers 1978.

194) *CIMRM* 7.

195) *CIMRM* 9.

[005-Ext] Warkā' (Uruk) (ant. Ὀρχόη/Uruk) [2 G5]

Existence [005-Ext-M] mithraea¹⁹⁶ ve starověkém Uruku je všeobecně pokládána za vyloučenou.¹⁹⁷ Totéž platí o [005-Ext-001] fragmentu s údajným vyobrazením tauroktonního motivu, o kterém hovoří Widengren a ve kterém spatřoval dávný předobraz budoucí římské verze.¹⁹⁸

2.8.1 Monumenty z *regiones extra imperium Romanum*, ale bez známých nálezových okolností

[Ext-001] Zlaté kušánské mince¹⁹⁹

V letech 30–375 se přibližně na území dnešního Pakistánu, Afghánistánu, Uzbekistánu a Tádžikistánu rozkládala Kušánská říše. Někteří z jejích vladařů, například Kaniška I. (doba vlády přibližně 127–151) nebo Huviška (doba vlády přibližně 151–190), nechávali razit zlaté mince, na jejichž rubové straně se objevuje stojící mužská postava se slunečními paprsky kolem hlavy, označovaná řeckým nápisem ΜΙΗΡΟ (Mithra/Mihr). Jejich spojitost s římským kultem boha Mithry však zůstává velmi nepravděpodobná, neboť s největší pravděpodobností navazují na perskou tradici uctívání Mithry a nikoli jeho římskou transformovanou variantu.²⁰⁰ Tyto mince proto vyřazují ze seznamu nálezů týkajících se římského kultu boha Mithry.

196) *CIMRM* 7c (*CIMRM* II, s. 11) = Lenzen 1955: 46–55, obr. 11.

197) Shrnutí argumentace v neprospěch této teze, viz Drijvers 1978: 183–184.

198) Widengren 1966: 452–453; 1980: 667.

199) *CIMRM* 1 = Gardner 1886: 131, č. 19 a tab. XXVI.10; *CIMRM* 2 = Gardner 1886: 138, č. 20 a tab. XXVII.14; *CIMRM* 3 = Gardner 1886: 141, č. 41 a tab. XXVII.24; *CIMRM* 4 = Gardner 1886: 141, č. 4 a tab. XXVIII.1; *CIMRM* 5 = Gardner 1886: 142, č. 49 a tab. XVIII.2; *CIMRM* 6 = Gardner 1886: 142, č. 54 a tab. XXVIII.4. V případě těchto mincí jde o relativně omezený Vermaserenův výběr. Mezi další exempláře mincí tohoto typu ze sbírek Britského muzea patří např. <https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1888-1208-546> nebo <https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1894-0506-16> [10. 9. 2022].

200) Podrobná diskuse o významu motivů, které se na těchto mincích objevují, a jejich možné souvislosti s římskou formou Mithrova kultu, viz např. Bassagli 1951; Humbach 1975; MacDowall 1975; Bivar 1979; Smagur 2012; Adrych et. al. 2017: 106–127; Lahe 2018 (v širší srovnávací perspektivě).